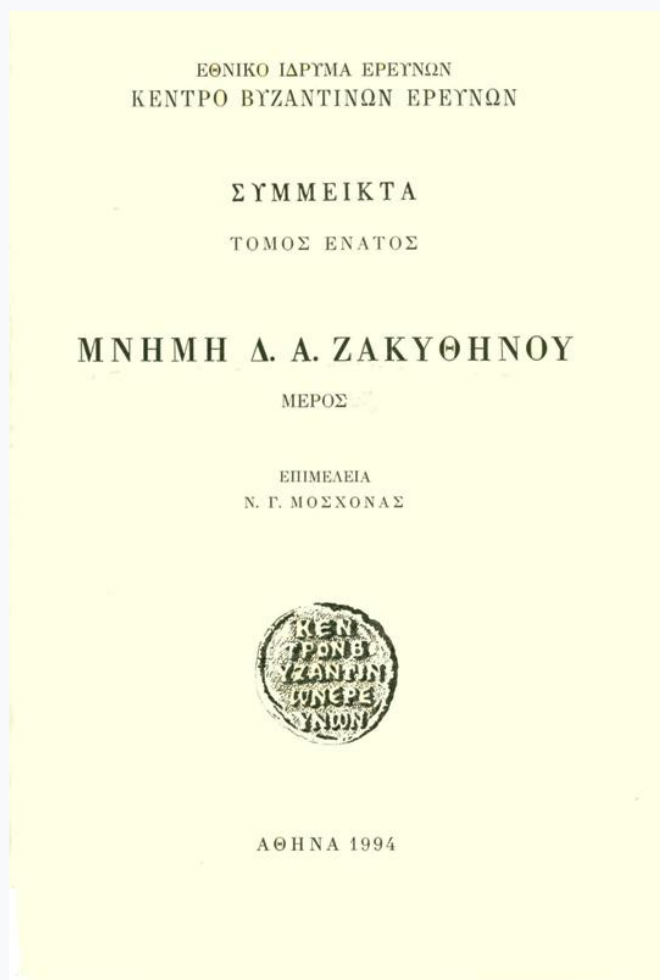

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Τὸ ἀρχαῖκὸν Ρήγιον (Βελβίσκον): παρατηρήσεις σὲ τέσσερα μεσαιωνικὰ σχόλια στὸν Στράβωνα

Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.775](https://doi.org/10.12681/byzsym.775)

Copyright © 2014, Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. (1994). Τὸ ἀρχαῖκὸν Ρήγιον (Βελβίσκον): παρατηρήσεις σὲ τέσσερα μεσαιωνικὰ σχόλια στὸν Στράβωνα. *Byzantina Symmeikta*, 9, 297–330. <https://doi.org/10.12681/byzsym.775>

ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ*

ΤΟ ΑΧΑΪΚΟΝ ΡΗΓΙΟΝ (ΒΕΛΒΙΣΚΟΝ):
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΕΣΣΕΡΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ
ΣΤΟΝ ΣΤΡΑΒΩΝΑ

Τὰ μεσαιωνικά σχόλια στὸν Στράβωνα ἔχουν ἀποδοθεῖ, κατὰ τὸν ἐκδότῃ τους Α. Diller¹, στὸν πατριάρχη Φώτιο ἢ σὲ ἄτομα τοῦ περιβάλλοντός του, ἐνῶ, ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, ποὺ ὑποδηλώνουν καλὴ γνώση τῆς Πάτρας καὶ τῆς περιοχῆς της, ἀποδίδονται ἴσως στὸν πατρὶνὸ ἐπίσκοπο Καισαρείας, Ἀρέθα. Ἐτσι, τὰ σχόλια στὸ Στράβωνα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πιθανότατα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, δηλ. ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου αἰ. ὡς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 10ου αἰ.² Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ σχόλια ἀποδόθηκαν στὸν Ἀρέθα εἶναι οἱ ἑξῆς: α) τὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων (X449C, X451A, X459D, X460B) ὑποδηλώνει καλὴ γνώση τῆς Πάτρας καὶ τῆς περιοχῆς της, τόπο καταγωγῆς τοῦ Ἀρέθα³, β) ὁ χρόνος σύνταξης τοῦ συνόλου τῶν σχολίων στὸν Στράβωνα συμπίπτει μὲ περίοδο ἀσφαλῶς μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ διείσδυσης τῶν Σλάβων σὲ τμήματα τῆς Πελοποννήσου⁴ καὶ γ) ἡ πατρότητα τῶν σχολίων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ παρὰ μόνον στίς δύο γνωστὲς αὐτὲς πνευματικὲς προσωπικότητες τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰ. ἀντίστοιχα, ποὺ εἶχαν πλούσιες βιβλιοθῆκες, ἦσαν κάτοχοι κωδίκων, σχολιαστὲς ἀρχαίων κειμένων καὶ γεωγραφικῶν

* Εὐχαριστῶ θερμὰ, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, τὴ φίλη ἀρχαιολόγο Ἀφέντρα Μουτζάλη γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της, τόσο κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας, ὅσο καὶ κατὰ τὸ στάδιο τῆς μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου.

1. A. DILLER, «The Scholia on Strabo», *Traditio* 10 (1954), σελ. 29-50.

2. DILLER, ὁ.π., σελ. 50, 44, 49.

3. DILLER, ὁ.π., σελ. 44: «*He would be a likely author for the scholia on X449C, X451A, X459D*».

4. DILLER, ὁ.π., σελ. 43-44, 48-49.

ἔργων⁵. Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Diller ἀφήνει ἀνοιχτὸ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ὁ συντάκτης τῶν σχολίων νὰ εἶναι ἄτομο τοῦ περιβάλλοντος τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου, πιθανολογεῖ τὸ πρόσωπο τοῦ σχολιαστῆ τῶν τεσσάρων σχολίων, ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω⁶. Ἡ ἀποψη αὐτῇ τοῦ Diller ἐγίνε γενικὰ ἀποδεκτὴ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἀντίθετες ἀπόψεις διατυπώθηκαν κατὰ καιρούς⁷. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ σχολιαστῆ τῶν ἀποσπασμάτων, ὁ χρόνος σύνθεσής τους δὲ φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει πρὸς τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν τοῦ 10ου αἰ., καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι λογικὸ νὰ προσδιορισθοῦν μέσα στὰ χρονικὰ αὐτὰ πλαίσια. Παρὰ ταῦτα, καταφαίνεται πῶς πέρα ἀπὸ τὶς ἐξονυχιστικὲς κωδικολογικὲς καὶ φιλολογικὲς ἔρευνες τοῦ Diller, ὁ ὁποῖος καὶ σχολίασε σύντομα τοὺς ἀναφερόμενους γεωγραφικοὺς ὅρους, δὲν ἔχει ἀναληφθεῖ ἕκτοτε προσπάθεια ἀνάλυσης καὶ τεκμηρίωσης τῶν σημαντικῶν πληροφοριῶν τῶν σχολίων. Μὲ ἀφορμὴ τὰ παραπάνω, θεωρεῖται χρήσιμος

5. Γιὰ τὸν πατριάρχῃ Φώτιο καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Καισαρείας Ἀρέθα ὡς ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων, πέρα ἀπὸ τὴ μεγάλη βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἔργο τους, βλ. κυρίως P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς* (μετάφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Ἀθήνα 1981, σελ. 154-183, 184-216.— N. G. WILSON, *Οἱ λόγοι στὸ Βυζάντιο* (μετάφρ. Ν. Κονομῆς), Ἀθήνα 1991, σελ. 122-158, 159-177.

6. DILLER, ὁ.π., σελ. 44, 49. Κατὰ τὸ Δ. Γεωργακῆ ὅμως τὰ σχόλια στὸ Στράβωνα ἀποδίδονται στὸν πατριάρχῃ Φώτιο καὶ χρονολογοῦνται ἔτσι στὸν 9ο αἰ., βλ. A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, τόμ. 1, Παρίσι 1969, σελ. 307, σημ. 2.

7. Βλ. βιβλιοκρισία τοῦ B. ΛΑΟΥΡΔΑ στὸ ἔργο τοῦ A. DILLER, «The Scholia on Strabo», *Traditio* 10 (1954), σελ. 29-50, στὰ *Ἑλληνικά* 14 (1955), σελ. 205-208. Ὁ Λαούρδας ἀπέκλεισε τόσο τὴν ἀπόδοση τῶν σχολίων στὸν πατριάρχῃ Φώτιο ὅσο καὶ στὸν Ἀρέθα. Σχετικὰ μὲ τὰ σχόλια, ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀρέθα, ὁ Λαούρδας ἐπεσήμανε πῶς δὲν εἶναι δυνατόν μία φυσιογνωμία, ὅπως ὁ Ἀρέθας, νὰ ἔγραψε σχόλια ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα, τὴν Πάτρα, νὰ εἶναι ὁλότελα ἐσφαλμένο. Ὁ LEMERLE (*Βυζαντινὸς Οὐμανισμὸς*, σελ. 194 καὶ σημ. 48) δὲ φαίνεται νὰ ἀποδέχεται χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἀπόδοση τῶν σχολίων στὸν Ἀρέθα. Ἀντίθετα, ἡ γνώμη τοῦ DILLER υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ μετέπειτα ἐκδότῃ τοῦ δέκατου βιβλίου τῆς Γεωγραφίας τοῦ Στράβωνος F. LASSERRE, «Étude sur les extraits médiévaux de Strabon», *L'Antiquité Classique* 28 (1959), σελ. 32-75. Βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Strabon Géographie (Livre X)*, τόμ. 7, Παρίσι 1971, σελ. 52, σημ. 2, σελ. 155 βλ. λ. *Cynia*. Βλ. ἐπίσης R. BALADIÉ, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de Géographie historique*, Παρίσι 1980, σελ. 221 καὶ σημ. 50.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «L'apport des sources littéraires à la connaissance topographique de l'Elide et de l'Achaïe antiques», *Πρακτικά Α' Μεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἰλλίδα καὶ Ἠλεία, Μελετήματα* 13, ΚΕΡΑ Ἀθήνα 1991, σελ. 220.

γιατὴ τὴ μελέτῃ τῆς ἀξιοπιστίας τῆς μεσαιωνικῆς αὐτῆς πηγῆς ὁ ἔλεγχος τῶν γεωγραφικῶν μαρτυριῶν — μὲ βάση τὴ νεότερη βιβλιογραφία καὶ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα — ποὺ ἀφοροῦν τὴν Πάτρα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς, καθὼς καὶ τὴν αἰτωλικὴ παραλιακὴ ζώνη, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀχαϊκὴ πόλις ἔχει ἄμεση ἐπικοινωνία, οἰκονομικῆς καὶ ἐμπορικῆς φύσης, κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Εἶναι σκόπιμο ὁ ἔλεγχος τῶν γεωγραφικῶν μαρτυριῶν τῶν σχολίων νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ κειμένου, δηλ. ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ πρῶτο σχόλιο (X449C), ποὺ ἀφορᾷ τὴν περιοχὴ τῆς Πάτρας καὶ καταλήγοντας στὸ τελευταῖο (X459D-X460B), ποὺ ἀφορᾷ τὴ βορεινὴ πρὸς τὴν Πάτρα παραλιακὴ ἀκτὴ.

Στὸ δέκατο βιβλίον, ὁ Στράβων ἀναφέρεται στὶς ιδιότητες τῶν ποταμῶν τῆς Εὐβοίας, Κηρέα καὶ Νηλέα: τὰ πρόβατα, λέει, ποὺ πίνουν νερὸ ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ποτάμια γίνονται λευκὰ ἢ μαῦρα ἀντίστοιχα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει κατὰ τὸ γεωγράφο μὲ τὸν ποταμὸ Κρᾶθι, προφανῶς τῆς Ἰταλίας: *Εἰσὶ δὲ δύο Εὐβοῖται ποταμοὶ Κηρεὺς καὶ Νηλεύς, ὧν ἀφ' οὗ μὲν τὰ πίνοντα πρόβατα λευκὰ γίνονται, ἀφ' οὗ δὲ μέλανα· καὶ περὶ τὸν Κρᾶθιν δὲ εἴρηται τοιοῦτόν τι συμβαῖνον*⁸. Ἀκριβῶς στὴ λέξη Κρᾶθις ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς ἀναφέρει: *Περὶ Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου πόλεως περὶ τὸ Ἀχαϊκὸν † Ῥήγιον, ὃ νῦν Βελβίσκον Σκλαβινοὶ καλοῦσιν*⁹. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Στράβωνα στὸν ποταμὸ Κρᾶθι τῆς Ἰταλίας, δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸ σχολιαστὴ τοῦ μεσαίωνα νὰ κάνῃ λόγο γιὰ τὸ Ἀχαϊκὸ Ρήγιο, πού, ὅπως θὰ καταδειχθεῖ, βρίσκεται πράγματι στὶς ὄχθες ποταμοῦ, κοντὰ στὴν πόλιν τῶν Πατρῶν. Δὲν εἶναι, ἴσως, τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ Χάραδρου, στὶς ὄχθες τοῦ ὁποίου βρίσκεται — κατὰ τὴν ἰσχύουσα ὡς σήμερα ἄποψη — τὸ Ἀχαϊκὸ Ρήγιο ἢ Βελβίτσι, εἶχε, κατὰ τὸν Παυσανία, τὴν ιδιότητα νὰ προκαλεῖ συχνὰ τὴ γέννηση ἀρσενικῶν ζώων (Ἀχαϊκά VII, 22, 11):

8. LASSERRE, *Strabon* X, 1, 14.

9. Ὁ.π., σελ. 31. — DILLER, ὁ.π., σελ. 38-39. Ἡ δεύτερη ἐκδόσι τοῦ LASSERRE ἔχει ὁρισμένες διαφορὰς σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τοῦ DILLER, ὅπως ἡ συμπλήρωσι μὲ τὴ λέξιν πόλεως, μετὰ τὴ λ. Πελοποννήσου καθὼς καὶ ἡ παράλειψι τῆς τελείας μετὰ τὴ λ. Πελοποννήσου.

ὄνομα μὲν τῷ ποταμῷ Χάραδρος, ὥρα δὲ ἦρος πίνοντα ἐξ αὐτοῦ τὰ βοσκήματα [ὀφείλει] τίκτειν ἄρρενα ὥς τὰ πλείω συμβαίνει... Βέβαια, ὁ μεσαιωνικὸς σχολιαστὴς κάνει τὸ λάθος νὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ ποταμὸς Κρᾶθις βρίσκεται κοντὰ στὴν Πάτρα, ἐνῶ εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ ὁμώνυμος μὲ τὸν ποταμὸ τῆς Ἰταλίας ἀχαϊκὸς Κρᾶθις βρίσκεται ἀρκετὰ χιλιόμετρα ἀνατολικά τῶν Πατρῶν, καὶ ἔχει τὶς ἐκβολές του σὲ θέση κοντὰ στὴν Ἀκράτα (ἀρχαῖες Αἰγές)¹⁰.

Ἡ ἀναφορὰ στὴν Πάτρα τῆς Πελοποννήσου (περὶ Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου πόλεως) θεωροῦμε ὅτι κρίνεται ὡς ἀναγκαία διευκρινιστικὴ πληροφορία γιὰ τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς, ποὺ γνώριζε, ὅτι τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πατριάρχη Φωτίου (858-867) —ὅποτε ἔχουμε τὴν πρώτη ἀσφαλὴ μνεία τῆς μετονομασίας τῆς Ὑπάτης σὲ Νέες Πάτρες— ἦταν ἀπαραίτητος κάποιος ἰδιαίτερος προσδιορισμὸς γιὰ τὴν ἀντιδιαστολὴ τῶν Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου (Παλαιαί), ἀπὸ τὶς Νέες Πάτρες τῆς Θεσσαλίας (Ὑπάτη)¹¹. Ὁ προσδιορισμὸς γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὸς, ἀφοῦ δὲν εἶναι ἄμεσα αὐτονόητος, ἀπὸ τὴ στιγμὴ, ποὺ στὸ κείμενο τοῦ Στράβωνα δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὴν Πάτρα, οὔτε καὶ γιὰ τὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ γιὰ τὴν Εὐβοία. Ἐπίσης, ἡ ἀναφορὰ στὸ ἀχαϊκὸ Ρήγιο, γίνεται σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας, πόλη γνωστὴ καὶ γιὰ τὴ συχνότατη ἐπικοινωνία της μὲ τὴν Πάτρα¹².

10. Ὁ ἀχαϊκὸς ποταμὸς Κρᾶθις, ὀνομαζόταν παλαιότερα ποτάμι τῆς Ἀκράτας, καὶ σήμερα φέρει πάλι τὸ ἀρχαῖο ὄνομά του. Ἐκβάλλει στὸν Κορινθιακὸ κόλπο, δυτικὰ τῆς σημερινῆς Αἰγείρας καὶ κοντὰ στὴν Ἀκράτα, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὶς ἀρχαῖες Αἰγές. Βλ. ΒΑΛΑΔΙΕ, *Péloponnèse*, σελ. 79.

11. ΑΝΝΑΣ ΑΒΡΑΜΕΑ, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1201. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Ἀθήνα 1974, σελ. 143.

12. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. Δ. ΓΚΑΓΚΤΖΗ - ΜΑΡΙΛΑΣ ΛΕΟΝΤΕΙΝΗ - ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Πελοπόννησος καὶ Νότια Ἰταλία: Σταθμοὶ ἐπικοινωνίας στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο»*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1993, σελ. 469-486. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ Πάτρας καὶ Ἰταλίας ἤδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, βλ. Α. RIZAKIS, «Le port de Patras et les communications avec l'Italie sous la République», *Cahiers d'Histoire* 33 (1988), σελ. 453-472. Σημειώνεται ὅτι ἡ ὀνομασία Ρήγιο μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση καὶ μὲ μία πιθανὴ πληθυσμιακὴ μετακίνηση κατοίκων τοῦ Ρηγίου στὴν κοντινὴ αὐτὴ πρὸς τὴν Πάτρα περιοχὴ Ἡ τοπωνυμία ἀπαντᾷ καὶ στὴν Προποντίδα καὶ ὀνομάζεται σήμερα Κιουτσούκ Τσεκμετζέ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα μέρη. Μετακινήσεις κατοίκων τῆς Ἰταλίας στὸν ἐλληνικὸ

Τὸ ἀχαϊκὸ Ρήγιο λοιπόν, ποὺ δὲν ἔχει καμία σχέση, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ, μὲ τὸ κοντινὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ρίου¹³, ὀνομάζεται, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχολιαστῆ (νῦν), ἀπὸ τοὺς Σκλαβινοὺς¹⁴ ὡς Βελβίσκον, μαρτυρία, ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ἀπὸ τοὺς λοιποὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ἦταν καὶ παρέμενε γνωστὸ ὡς Ρήγιο. Θεωροῦμε δηλ. πιθανόν, ὅτι ὁ οἰκισμὸς ποὺ ὁ σχολιαστὴς ὀνομάζει Ρήγιον, πιθανὸν νὰ ἔφερε στοὺς χρόνους τοῦ τὸ ὄνομα αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸ Βελβίσκον. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ὄνομα Ρήγιο νὰ σχετίζεται μὲ τὴ θρυλούμενη σχέση τῶν Πατρινῶν μὲ τὴ Ν. Ἰταλία, ἢ κατὰ τὸν Diller νὰ ἀποτελεῖ δημῶδες καὶ παρετυμολογικὸ δημιούργημα ἀπὸ τὸ Ρίον-Ρήγιον. Σὲ ὅποιαδήποτε ὁμως περίπτωση, πέρα ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις καὶ τοὺς συνειρμούς τῶν λογίων, ὁ ἐξεταζόμενος οἰκισμὸς εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ Ρίο.

Τὸ Βελβίτσι ἢ Βελβίσκο (μεσαιωνικὸ Ἀχαϊκὸ Ρήγιο κατὰ τὸ σχολιαστή), σλαβικῆς πιθανὸν ἐτυμολογίας καὶ προέλευσης¹⁵ ταυ-

χῶρο ὑποδηλώνουν καὶ τὰ τοπωνύμια Καλαβρός, Καλαβρέζα, Καλαβρούζα κ.λπ., βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σελ. 310-311.

13. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους θεωροῦμε, ὅτι το ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸ σχολιαστὴ Ρήγιον δὲ συμπίπτει μὲ τὸ σχετικὰ ὁμόηχο ἀκρωτήριο τοῦ Ρίου (γιὰ τὴν ταύτιση βλ. DILLER «Scholia», 38) συνοψίζονται στὰ ἀκόλουθα: α) Τὸ Ρίο δὲν ἀπαντᾷ, ἀπ' ὅτι γνωρίζουμε, στὶς γνωστὲς πηγὲς τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου ποτὲ ὡς Ρήγιο, οὔτε ἔχουμε ἀντίστοιχα παραδείγματα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐξάλλου, στὸ Μέγα Ἑτυμολογικὸ ἀναφέρεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ: *Ρίον, τὸ ἀκρωτήριον* ἐπεὶ περιρρεῖται ὕδατι, β) κοντὰ στὸ Ρίο ἐκβάλλουν ποταμοί, ὅπως ὁ Βελβιτσιάνικος, καὶ μέχρι τὸν 19ο αἰ., ὁπότε ἀποξηράνθηκαν τὰ ἔλη, ἡ περιοχή ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἔλη καὶ τενάγη, γεγονός ποὺ καθιστοῦσε τὴν παραμονὴ κατοίκων προβληματικὴ καὶ ἰδιαίτερα ἀνθυγιεινὴ, γ) στὸ Ρίο δὲν ἀναφέρονται ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κάστρου ἀπὸ τὸν Βαγιαζήτ Β', τὸ 1499. Τὸ κάστρο αὐτὸ κτίστηκε καὶ μὲ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα, ποὺ κατὰ τὸν Στράβωνα ὑπῆρχε κοντὰ στὸ Ρίο.

14. Γιὰ τὸ ὄνομα Σκλαβινοὶ καὶ Σκλάβοι στὶς βυζαντινὲς πηγὲς ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., βλ. JUTTA REISINGER, GÜNTER SOWA, *Das Ethnikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900 (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa)*, Beiheft Nr. 6, Στουτγάρδη 1990, σελ. 9-11. Βλ. καὶ D. GEORGAKAS, «Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen», *BZ* 41 (1941), σελ. 374-375.

15. M. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Λιψία 1970², σελ. 129: τόπος βοσκῆς, βοσκοτόπι, τόπος ἱτιῶν. Βλ. καὶ ἀπόφθ. D. J. GEORGAKAS, *A Graeco-Slavic Controversial Problem reexamined: the —ιτς— suffixes in Byzantine, Medieval, and Modern Greek; their Origin and Ethnological Implications*, (Προγραμματίζει τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 47, Ἀθήνα, 1982) σελ. 46-47. Τὸ συναφὲς τοπωνύμιον Βερβινὴ ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἠλεία.

τίζεται με τὸ σημερινὸ χωριὸ Χάραδρος τῆς ἐπαρχίας Πατρῶν, ποὺ βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα (9,7 περίπου χλμ.) ἀνατολικά τῆς Πάτρας σὲ χαμηλὸ ὕψος (330 μ.) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας καὶ βορειοανατολικά τῆς μονῆς Ἀγίου Νικολάου Μπάλα¹⁶. Μέχρι τὸ 1832 τὸ χωριὸ ἀνῆκε στὸ δῆμο Ἀργυρᾶς, ἐνῶ ἀργότερα περιῆλθε στὸ δῆμο Πατρέων. Τὸ ἔτος 1880 ὁ οἰκισμὸς, ποὺ μέχρι τότε ὀνομαζόταν Βελβίτσι, μετονομάσθηκε ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ποταμοῦ σὲ Χάραδρο¹⁷. Ὁ ἀγροτικὸς σήμερα οἰκισμὸς τοῦ Βελβιτσίου ἐκτείνεται σὲ θέση κοντινὴ πρὸς τὴν Πάτρα, σὲ περιοχὴ εὐφορη, στὶς ὄχθες τοῦ Βελβιτσιάνικου ποταμοῦ. Ὁ ποταμὸς ἔχει σήμερα λίγο μόνο νερὸ κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες σὲ ἀντίθεση μὲ παλαιότερες ἐποχές, ἐνῶ ἡ κοίτη του ἔχει ὑποστῇ πολλές ἀλλαγές. Τὸ ποτάμι αὐτὸ ταυτίζεται, κατὰ τὶς μέχρι σήμερα ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις, μὲ τὸν ποταμὸ Χάραδρο, ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας¹⁸.

16. Βλ. χάρτη Γ.Υ.Σ. 1:50.000, φύλλο Νάυπακτος (1974). Βλ. καὶ Χ. ΚΟΥΛΛΟΥ, *Χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος. Α'. Νομὸς Ἀχαΐας*, Ἀθήνα 1903, σελ. 65. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Κορύλλου τὸ χωριὸ ἀριθμοῦσε 65 κατοίκους, εἶχε ἀφθονή πηγὴ ὕδατος καὶ συγκοινωνοῦσε μὲ τὴν Πάτρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεῖχε μία ὥρα καὶ 45 λεπτά. Βλ. καὶ Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, «Ἑλληνες μοναχοὶ τῆς Ν. Ἰταλίας καταφυγόντες εἰς Πάτρας τὸν Θ' αἰ.» (*La Chiesa Greca in Italia dall' VIII al XVI secolo*), Πάδοβα 1973, σελ. 1091-1092.—ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1980², σελ. 61, 355.—ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ Σλαῦοι εἰς Πάτρας» *Συμπόσιον Πνευματικῶν ἐπὶ χρυσῇ ἰωβηλαίῳ ἱερωσίνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου 1939-1989*, Ἀθήνα 1989, σελ. 331. Τὸ Βελβίτσι μετονομάσθηκε μαζὶ μὲ τὰ Μποζαίτικα σὲ Χάραδρο καὶ Προάστιο ἀντίστοιχα καὶ κατὰ τὶς ἀπογραφὰς τῶν ἐτῶν 1928, 1940 καὶ 1951 τὸ Χάραδριο ἢ Βελβίτσι εἶχε 91, 136 καὶ 145 κατοίκους ἀντίστοιχα: Βλ. σχετικὰ, *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων, Νομὸς Ἀχαΐας*, Ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἑνώσεως δήμων καὶ κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1961, σελ. 282-286. Κατὰ τὶς ἀπογραφὰς τοῦ 1700 τὸ Βελβίτσι δὲν ἀναφέρεται, ἴσως γιὰτὶ συμπεριλαμβάνεται στὸν οἰκισμὸ τοῦ Μπάλα, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1987, σελ. 306.

17. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Λεξικόν*, σελ. 61.

18. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, *Ἀχαϊκά*, VII, 22, 11 (ἔχδ. Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά-Ἀρκαδικά*, Ἀθήνα 1980): Οὐ πόρρω δὲ τοῦ πατρίων ἄστεως ποταμὸς τε ὁ Μείλιχος καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Τρικλαρίας ἐστίν, ἄγαλμα οὐδὲν ἔτι ἔχον. Τοῦτο μὲν δὴ ἐστὶν ἐν δεξιᾷ, προελθόντι δὲ ἀπὸ τοῦ Μειλίχου ποταμὸς ἴστιν ἄλλος ὄνομα μὲν τῷ ποταμῷ Χάραδρος, ὥρα δὲ ἥρος πίνοντα ἐξ αὐτοῦ τὰ βοσκήματα [ὀφείλει] τίττειν ἄρρενα ὡς τὰ πλείω συμβαίνει, καὶ τοῦδε ἕνεκα οἱ νομεῖς ἐτέρωσε αὐτὰ τῆς χώρας μεθιστᾶσι πλήν γι' ἡ δὴ τὰς βοῆς· ταύτας δὲ αὐτοῦ καταλείπουσιν ἐπὶ τῷ ποταμῷ, διότι καὶ πρὸς θυσίαις οἱ ταῦροι σφισι καὶ ἐς τὰ ἔργα ἐπιτηδεύτεροι θηλειῶν βοῶν εἰσι, ἐπὶ δὲ τοῖς ἄλλοις κτήνεσι τὸ θῆλυ ἐπὶ πλέον τετίμηται. Κατὰ τὸν ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, ὁ.π., σελ. 136 καὶ σημ. 2, ὁ Χάραδρος τοῦ Παυσανία ταυτίζεται μὲ τὸ Βελβιτσιάνικο ποτάμι, ἐνῶ ὁ Μείλιχος, ἀμέσως πρὸς

Ἡ ἄποψη αὕτη ἦταν γενικὰ ἀποδεκτή¹⁹. Πρόσφατα ὅμως, στὰ πλαίσια εὐρύτερης μελέτης γιὰ τὴν ταύτιση τῶν πόλεων τῆς χώρας τῶν Πατρέων, διατυπώθηκε ἡ γνώμη, ποὺ βασίζεται τόσο στὴν καλὴ γνώση τοῦ κειμένου τοῦ Πausανία, ὅσο καὶ στὴν ἀριστὴ γνώση τοῦ χώρου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Βελβιτσιάνικο ποτάμι ταυτίζεται μὲ τὸν ποταμὸ Μείλιχο, ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausανίας, καὶ ὄχι μὲ τὸν Χάραδρο²⁰. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῆς ἄποψης αὐτῆς, ἐπισημαίνεται ἡ σημασία τῆς θέσης τοῦ οἰκισμού τοῦ Βελβιτσίου δίπλα στὴν Πάτρα καὶ κοντὰ στὸ ρωμαϊκὸ καὶ μεσαιωνικὸ χερσαῖο ὁδικὸ δίκτυο τῆς βόρειας ἀχαϊκῆς ἀκτῆς. Στὴν εὐφορὴ αὕτη περιοχὴ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύτερη ἐνδοχώρα τῆς πόλης, ἔχουν ἐντοπισθεῖ πολλὲς ρωμαϊκὲς ἀγροικίες, ὅπως στὴν περιοχὴ τοῦ σταδίου τῆς Παναχαϊκῆς, στὸ χῶρο τοῦ ἐργοστασίου τῆς ΜΙΣΚΟ, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγυιᾶς, στὰ Μποζαῖτικα²¹ καὶ

τὰ ἀνατολικὰ τῶν Πατρῶν, ταυτίζεται μὲ τὸ Συχαινώτικο ποτάμι, βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, ὁ.π., σελ. 101 καὶ σημ. 1.

19. F. C. H. L. POUQUEVILLE, *Voyage dans la Grèce*, Παρίσι 1820, τόμ. 3, σελ. 542, 545.— M. E. PUILLOU BOBLAYE, *Expédition scientifique de Morée*, Παρίσι 1836, σελ., 23.— A. PHILIPPSON, *Der Peloponnes. Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage*, Βερολίνο 1892, σελ. 263.— J. G. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece* τόμ. 4, Νέα Ὑόρκη 1965, σελ. 158. Βλ. καὶ ΣΤ. Ν. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950, σελ. 53-57, 62-63.— ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Λεξικόν*, σελ. 233-234, 421.

20. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Τοπογραφικὰ τῆς χώρας τῶν Πατρέων», *Πρακτικὰ Ἀ' Συμποσίου γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀχαΐα-Ἠλεία*, Κέντρο Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος (Μελετήματα 13), Ἀθήνα 1991, σελ. 254, 254-256. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ταύτισης αὐτῆς στηρίζει ὁ Πετρόπουλος α) στὴν ὑπαρξὴ πέντε ποταμῶν ἀνατολικὰ τῆς Πάτρας, ἀντὶ τῶν τεσσάρων, ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausανίας, β) στὸν προσδιορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς Πάτρας, μὲ βάση τίς πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ βόρειο νεκροταφεῖο, πέρα ἀπὸ τὴ βόρεια ὄχθη τοῦ Συχαινώτικου ποταμοῦ, γ) στὴ διαμόρφωση τῶν ἐκβολῶν τοῦ Συχαινώτικου ποταμοῦ, ποὺ δὲ σχηματίζουν δέλτα, σὲ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὲς ἀπὸ τὴ θάλασσα, δ) στὴν εὑρεση ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, ποὺ πρέπει νὰ συνδέονται μὲ τὸ ναὸ τῆς Τρικλαρίας Ἀρτέμιδος, στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Μείλιχου, ε) στὴν ταύτιση τῶν ἐρειπίων τῆς πόλης Ἀργυρᾶς μὲ τίς θέσεις Μαυροποδιᾶ ἢ Παπαδοκώστα ἢ Κανδρί, κοντὰ στὸ Σέλεμνο, πρὶν μεταφερθεῖ, κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στὸ Πλατάνι. Γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τοῦ 5ου αἰ., ἐξαιρετικῆς τέχνης, ποὺ βρέθηκαν στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ Μείλιχου, ἐνῶ ἐσφαλμένα ἐθεωροῦντο γλυπτὰ τοῦ Χάραδρου κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Πετρόπουλου, βλ. ΑΛΙΚΗΣ-ΙΕΜΗΝΗΣ ΤΡΙΑΝΤΗ, *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ στὸ Μάζι τῆς Ἠλείας*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 116.

21. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 254 καὶ σημ. 57. Βλ. καὶ Μ. PETROPOULOS, «Ἀγροικίες Πατραϊκῆς», *Structures Rurales et Sociétés Antiques, Actes du Colloque de Cor-*

έχουν έπισημανθεῖ αρκετές οἰκιστικές θέσεις τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων: λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά τοῦ Βελβιτσίου, κοντὰ στὸν ποταμὸ Σέλεμνο-Ξυλοκέρα καὶ στὶς θέσεις Μαυροποδιά, Παπαδοκώστα καὶ Κανδρὶ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Ἀργυρᾶς²². Ἡ Ἀργυρὰ ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Πάτρα τοῦ 4ου ἢ 5ου μ.Χ. αἰ. ὡς περιοχὴ ἀμπελοκαλλιέργειας καὶ παραγωγῆς οἴνου²³. Ἴσως κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ²⁴ ἡ λίγο ἀργότερα ὁ οἰκισμὸς μετατοπίσθηκε, προφανῶς λόγῳ πλημμύρας τοῦ Σελέμνου-Ξυλοκέρας, στὸ γειτονικὸ χωριὸ Πλατάνι, ὅπου σώζεται ὁ τρίκογχος βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐξάίρετο δεῖγμα ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ.²⁵. Ἐξάλλου, στὸ χωριὸ Μποζαῖτικα (σημερινὸ Προάστειο), στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ Βελβιτσίου καὶ κοντὰ στὴ θέση Σκιοέσσα, στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Σέλεμνου ἀποκαλύφθηκαν ἐρείπια ἀψιδωτοῦ ὀκταγώνου τοῦ 5ου αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα. Βρέθηκε ἀκόμη μαρμάρινη βάση πεντάποδης ἀγίας τράπεζας μαζὶ μὲ τὸ ἐγκαίνιό της. Κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ὀκταγώνου κτίστηκε στὸ κεντρικὸ τμήμα του μονόκλιτη βασιλική. Ἀργότερα ὁ χώρος χρησιμοποιοῦντο ὡς νεκροταφεῖο²⁶. Ἐπίσης, παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο, ἀκόμη ἀδημοσίευτο, ἔχει ἐντοπισθεῖ στὸ χωριὸ Ἄνω Καστρίτσι (ὁ οἰκισμὸς πιθανὸν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία

του (14-16 μαί 1992), Παρίσι 1994, σελ. 405-421. Κτηριακά λείψανα ἀγροικίας παλαιοχριστιανικῶν χρόνων σημειώνονται στὸν Χάραδρο βλ. ὅ.π., σελ. 417, 41α.

22. Ὁ.π., σελ. 256-257.

23. J. BINGEN, «Inscriptions d'Achaïe», *BCH* 78 (1954), σελ. 74-82, ἀρ. 1.

24. Στὸ χωριὸ Πλατάνι ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ ἀνθρώπινη δραστηριότητα (ταφές καὶ ὄστρακα) κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, βλ. ΑΦΕΝΤΡΑΣ ΜΟΥΤΖΑΛΗ, «Παλαιοχριστιανικὲς θέσεις καὶ μνημεῖα τῆς ἐπαρχίας Πατρῶν», *Τιμητικὸς τόμος στὸν Κ. Τριανταφύλλου*, τόμ. Β' Ἀθήνα 1993, σελ. 925.

25. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σελ. 257. Γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Πλατάνι, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Βαράσοβας», *ΑΒΜΕ* 1 (1935), σελ. 110-112.— Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ τρίκογχος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας», *Ἱερὸς. Τιμητικὸς τόμος στὸν Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 383-405.

26. ΠΑΠΑΗΛΕΩΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 33 (1978), Β', σελ. 98.— ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *ΑΔ* 37 (1982), Β', σελ. 163.— ΑΦΕΝΤΡΑΣ ΜΟΥΤΖΑΛΗ, ὅ.π., σελ. 924-25.

ἀχαϊκὴ πόλη Ἄρβα) βορειοανατολικά τοῦ Βελβιτσίου²⁷. Τέλος, στὸ χωριὸ Ἄνω Συχαινὰ δυτικὰ τοῦ Βελβιτσίου (στὴν περιοχὴ Ἄνω Συχαινῶν-Βούντενης ἀναζητεῖται ἡ ἀρχαία ἀχαϊκὴ πόλη Ἄνθεια²⁸), κατὰ τὴ διαπλάτυνση τοῦ δρόμου πρὸς Βούντενη, βρέθηκαν ἑπτὰ χριστιανικοὶ τάφοι καθὼς καὶ τμῆμα τοίχου, πιθανόν, ταφικοῦ περιβόλου²⁹. Ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς δυνατότητας γιὰ ἐπικοινωνία μέσω τοῦ ἴδιου δρόμου τόσο μὲ τὴν Πάτρα (δρόμος μέσω τοῦ βορείου νεκροταφείου τῆς πόλης), ὅσο καὶ μὲ τὸ δρόμο ποὺ ἀναφέρουν τὰ itineraria, ποὺ συνεχιζόταν καὶ ἐκτὸς τῶν Πατρῶν ὡς Via publica πρὸς τὸ Αἶγιο καὶ τὴν Κόρινθο³⁰. Ὁ δρόμος αὐτός, λιθόστρωτο τμῆμα τοῦ ὁποίου βρέθηκε πάνω σὲ δίτοξη γέφυρα (εἰκ. 1), στὸ βόρειο μέρος τῆς πόλης ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀρέθα 52 καὶ Παπαδιαμάντη, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου διήρκεσε ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., ἦταν σὲ χρῆση συνεχῶς, πιθανότατα ὡς τὸν 6ο μ.Χ. αἰ., ὅταν μεγάλη πλημμύρα κατέχωσε τὴ γέφυρα μαζί μὲ τὴν ὁδὸ καὶ ὁ ποταμὸς ἄλλαξε πάλι κοίτη³¹.

Ἡ σημερινὴ κτηματικὴ περιφέρεια τοῦ οἰκισμοῦ ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὶς θέσεις Μαντήλω, Βίγλα, Δραγώναινα ἢ Δραγώλαινα, Αἰ-Γιάννη καὶ Βερίσια. Ἡ οἰκονομία τοῦ Βελβιτσίου παλαιότερα εἶχε κυρίως ἀγροτικὸ χαρακτήρα καὶ λιγότερο κτηνοτροφικό, ἐνῶ σήμερα εἶναι κυρίως ἀγροτικὴ (ἀμπέλια καὶ ἐλιές). Ἡ περιοχὴ ἔχει ὑποστῇ πολλὰς ἀλλοιώσεις λόγω τῆς συνεχοῦς ἀνοικοδόμησης (Δραγώναινα), τῶν ἐκτελούμενων ἔργων καὶ τῆς χρήσης τοῦ χώρου ἀπὸ πατρινούς παραθεριστές. Οἱ παράγοντες αὗτοι δυσκολεύουν σημαντικὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ μειώνουν τὴ δυναμικὴ τῶν συμπερασμάτων, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ, πού, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ,

27. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 257 καὶ σημ. 80.

28. ὁ.π., σελ. 254.

29. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΔ 36 (1981), Β¹, σελ. 166.

30. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, «Θέματα τοπογραφίας καὶ πολεοδομίας τῶν Πατρῶν κατὰ τὴ ρωμαιοκρατίαν», *Πρακτικὰ Α' Συμποσίου γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀχαΐα - Ἡλεία*, ὁ.π., σελ. 313.

31. ὁ.π., σελ. 315.

έφερε στο φῶς εὐρήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ ἡ ἐπιβίωση ἀριθμοῦ βυζαντινῶν τοπωνυμίων συμβάλλουν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, στὴ δημιουργία τῆς εἰκόνας τῆς οἰκιστικῆς ἐγκατάστασης. Ἀναλυτικότερα, τὰ εὐρήματα κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα ἐντοπίζονται στὴ θέση *Σπηλιὰ ἢ Βαρκός*, κοντὰ στὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ, 500 μ. ἀπὸ τὸ δρόμο, ποὺ ὁδηγεῖ στὰ ΚΤΕΟ. Ἡ τοπωνυμία ὀφείλει, προφανῶς, τὸ ὄνομά της στὴν ὑγρασία τοῦ τόπου, ἀφοῦ *Βαρκός* (*βαρικός*) ἀποκαλεῖται ἡ περιοχὴ, ποὺ κρατᾷ τὰ νερά, τὸ τέλμα, ὁ βοῦρκος³². Δὲν εἶναι ἄσχετο τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ θέση βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ, ποὺ ἦταν ἄλλοτε πλουσιότατος σὲ νερά. Κοντὰ στὸ δρόμο καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς ὀχθῆς τοῦ Χάραδρου ποταμοῦ σώζονται τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τοῦ κτίσματος, ποὺ βρίσκεται στὸν ἀγρὸ τοῦ Λεωνίδα Παπαλεξόπουλου, εἶναι σήμε-
ρα (Ἰούλιος 1994) ἐξολοκλήρου καλυμμένη μὲ πυκνὴ βλάστηση (εἰκ. 2), ἐνῶ ψηφίδες ἀπὸ τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι σκορπισμέ-
νες καὶ στὸ διπλανὸ ἀγρὸ τοῦ Τσεκούρα Ἀγγελῆ. Τὸ ψηφιδωτὸ εἶχε, κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ, μῆκος πε-
ρίπου 0,70 μ. καὶ σχέδιο γεωμετρικὸ σὲ τρία χρώματα, μαῦρο, κόκκινο καὶ λευκό. Κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὰ δύο κτήματα (Λεωνίδα Παπαλεξόπουλου καὶ Τσεκούρα Ἀγγελῆ), βρέθηκαν πολ-
λές ψηφίδες σὲ ἄσπρο (κοκκαλί), μαῦρο, μπέζ καὶ ροδόχρουν χρω-
μα, καθὼς καὶ πολλὰ κομμάτια τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος τοῦ ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 3). Ἐπίσης, βρέθηκαν ἀποτμήματα ὀπτοπλίνθων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐπίστρωση δαπέδου δημοσίου κτηρίου τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου (ὡς τὸν 6ο αἰ.), καθὼς καὶ τμήματα

32. Γ. ΚΟΛΙΑ, «Τοπωνυμικὸν τοῦ δήμου Δωριέων Παρνασσίδος», *Ἀθηνᾶ* 44 (1933), σελ. 114. Τὴν ἐτυμολογίαν τῆς προσδιορίζουν ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *βαρὺς* καὶ τὴν κατὰληξιν *-ικός*, δηλ. ὁ τόπος ποὺ ἔχει πολλὴ ὑγρασία. Στὸ Χρονικὸ τῶν Τόκων ὑπάρχει ἡ λέξις *βαρικός* μὲ τὴν ἴδιαν ἀκριβῶς σημασίαν: ἵνι ὁ τόπος *βαρικός* καὶ στυπτικὸ τὸ κάστρο, βλ. G. SCHIRÒ, *Cronica dei Tocco di Cefalonia*, CFHB, X, Ρώμη 1975, στίχ. 3453. Τὸ τοπωνύμιον *Βαρκός* ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἡλεία, ὡς ὁ ὑγρὸς τόπος, στὸν ὁποῖο φύονται τὰ βοῦρλα, βλ. Κ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἡλείας», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν* 6 (1989-1990), σελ. 162.

ἀπὸ ἀποθηκευτικούς πυθίσκους γιὰ τὴ φύλαξη σιτηρῶν, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο μ.Χ. αἰ. (εἰκ. 4). Ἀκόμη, στὴν ἴδια θέση βρέθηκαν λαβές ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης (household ware), ἀμφορίσκου, ὑδρίας, λαβῆς πυρίμαχου σκεύους (χύτρας), τμῆμα σώματος ἀνοιχτοῦ ἐπιτραπέζιου ἀγγείου καθὼς καὶ δύο ἀπολήξεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων μὲ ὀπὴ στήριξης, προφανῶς γιὰ τὴ μεταφορά ἢ φύλαξη κρασιοῦ, λαδιοῦ ἢ ἀλίπαστων ψαριῶν (εἰκ. 5). Στὴν ἴδια τοποθεσία καὶ στὴ θέση Λουτροῦ, ὅπου ὑπῆρχε πηγὴ, πρὶν ἀπὸ τρία σχεδὸν χρόνια, στὸν ἀγρὸ τοῦ Π. Ἀσημακόπουλου, βρέθηκε τμῆμα λαβῆς ἀπὸ ἀμφορίσκο, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑστερορρωμαϊκὰ χρόνια, μέχρι καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ.

Στὴ θέση Παλιοχωρι, σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων ἀπὸ τὸ Βαρκό, σώζεται τὸ ναῦδριο τῆς Παντάνασσας, ποὺ κτίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ἀκριβῶς πάνω στὰ ἐρείπια τῆς παλιᾶς ὁμώνυμης ἐκκλησίας, κατὰ τὴ μαρτυρία γερόντων κατοίκων τοῦ χωριοῦ. Ἡ ἔρευνα στὸ γύρω χωρὸ δὲν ἀπέδωσε κεραμεικὴ, πιθανότατα λόγω τῶν πολλῶν ἐπεμβάσεων στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀξιίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτό, στὸ κέντρο τοῦ ἀγροτικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Βελβιτσιῦ, ὑπάρχει ἄμεση ὀπτική ἐπαφὴ μὲ τὰ ὄρη τῆς Βαράσοβας, τῆς ἀπέναντι αἰτωλικῆς ἀκτῆς (εἰκ. 6).

Στὴ θέση Ἅγιος Νικόλαος τοῦ οἰκισμοῦ, σώζεται ὁ ὁμώνυμος ναός, μέσα στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 7). Πρόκειται γιὰ μονόχωρο ξυλόστεγο ναῦδριο, ποὺ ἀνατολικά ἀπολήγει σὲ ἡμιεξαγωνικὴ ἀψίδα ἱεροῦ μὲ πολεμιστροειδῆς παράθυρο. Ἡ πρόσβαση ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ μὲ μικρὴ κλίμακα τριῶν βαθμίδων. Ἐχει δύο παράθυρα στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρά. Τὰ ἐπιχρίσματα, ἢ ἀλλαγὴ στέγης καὶ ἡ γενικὴ ἀνακαίνιση πραγματοποιήθηκαν τὸ 1993. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ δάπεδο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ρωμαϊκὲς ὀπτοπλίνθους, σὲ δεύτερη οἰκοδομικὴ χρῆση, προερχόμενες ἀπὸ τὰ γειτονικὰ ἐρείπια ἀρχαίων κτηρίων ποὺ χρονολογοῦνται στὰ ρωμαϊκὰ καὶ ὑστερορρωμαϊκὰ χρόνια. Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Ἀφέντρα Μουτζάλη τῆς 6ης ΕΒΑ Πάτρας τὸν Ἰούλιο 1994, δὲν ἀπέδωσε στοιχεῖα χρονολόγησης. Ἀναλυτικότερα, ἀφαιρέθηκαν

τέσσερις ὀπτόπλινθοι δαπέδου καὶ διερευνήθηκε σκαφικά ἡ τομὴ σὲ βάθος 0,45 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου (ἐπιφάνεια τομῆς 0,68 μ. × 0,44 μ.). Εὐρήματα δὲν ὑπῆρξαν. Βρέθηκαν μόνο ἴχνη τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου, ὅπως κομμάτια κεραμιδιῶν, μικροὶ λίθοι, βότσαλα, κομμάτια ἀπὸ γυάλινα ἀντικείμενα. Κοντὰ στὴν ἐκκλησία, πρὸς τὴ νότια πλευρὰ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, βρέθηκε τμήμα τοιχοποιίας, ἀποτελούμενο ἀπὸ βότσαλα, κεραμίδια καὶ συνδετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ συμπαγές, πλούσιο ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο (εἰκ. 8). Μεταξὺ τῶν ὀστράκων, ποὺ περισυνελέγησαν στὴ θέση αὐτή, περιλαμβάνονται ὅστρακα, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ ὑστερορρωμαϊκὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ ὡς καὶ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἀναλυτικότερα, περισυνελέγησαν τμήματα λαβῶν ἀπὸ διαφορετικὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης στὸ χρῶμα τῆς ὥχρας καὶ τοῦ κεραμιδιοῦ, τμήμα ἀπὸ σῶμα ἀγγείου, καθὼς καὶ θραῦσμα πιάτου (εἰκ. 9). Τὰ ὅστρακα αὐτὰ προσδιορίζονται χρονικὰ στὸν 5ο ὡς καὶ 6ο μ.Χ. αἰ., ἐνῶ τὸ τελευταῖο ἀνάγεται στὸ 19ο αἰ.

Στὴ θέση *Καρκαλός* (= γιδομάντρι, πιθανὸν ἀλβανικῆς προέλευσης), κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου, φάνηκαν ἴχνη ἀρχαίου οἰκοδομήματος, κτισμένου μὲ χρῆση λίθων καὶ παρεμβολὴ κεράμων καὶ ὀπτοπλίνθων. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ στῤῥωμα καταστροφῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴχνη κάρβουνου, ποὺ βρέθηκαν (εἰκ. 10). Ἰχνη οἰκισμοῦ στὴ θέση αὐτή. Διασώζεται ἡ ἀγιωνυμία Ἁγίος Γεώργιος, ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο ναό, ποὺ ἔχει πλέον καταστραφεῖ.

Στὴ θέση *Δραγώναινα* ἢ *Δραγώλαινα*, στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ Βελβιτσίου, εἶχαν ἐπισημανθεῖ παλιότερα ἀπὸ τὸν Τριανταφύλλου³³ ἐρείπια βυζαντινῶν οἰκισμῶν, καθὼς καὶ κεραμεικὴ βυζαντινῶν χρόνων σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἀτυχῶς, ἡ ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστη-

33. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Λεξικόν*, σελ. 355. Τὸ τοπωνύμιον *Δραγώλαινα* ἀπαντᾷ καὶ κοντὰ στὸ Δραγαμέστο Λίτωλίας, κατὰλοιπο, ἴσως, ἐνετικῆς ἐποχῆς. Ὁ Τριανταφύλλου μάλιστα ἀναφέρει ὅτι στοὺς κατοίκους τοῦ Βελβιτσίου ὑπῆρχε ἡ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ἡ Δραγώναινα ἦταν ἡ πόλη, ὅπου κατέφυγαν οἱ πατρινοί.

ριότητα στὴν περιοχή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πυκνὴ δόμηση καὶ τὴν κατάχρηση μηχανικῶν μέσων δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἔρευνα στὸ χῶρο. Τὸ ὑψίπεδο τῆς Δραγώναινας καταλήγει ψηλά, πάνω ἀπὸ τὰ Μποζαΐτικα, σὲ θέση μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ βυζαντινὴ ὀνομασία Βίγλα³⁴ (εἰκ. 11). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐποπτεία τοῦ οἰκισμού καὶ τοῦ γύρω χώρου.

Τέλος, ὅστρακα πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς εἶχαν ἐντοπισθεῖ παλαιότερα στὸ χῶρο τοῦ ρωμαϊκοῦ ὑδραγωγείου τοῦ οἰκισμού (πληροφορία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀφέντρας Μουτζάλη).

Στὸ δέκατο βιβλίο, ὁ Στράβων περιγράφει τὰ ὄρη, ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μολύκρεια³⁵ (θέση Ἑλληνικὸ, μεταξὺ Βελβίνας καὶ Ἀγίου Γεωργίου), δηλ. τὸν Ταφιασσὸ καὶ τὴ Χαλκίδα, πάνω στὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδρυθεῖ οἱ πολίχνες Μακυνία καὶ Χαλκίδα³⁶: ὑπὲρ δὲ τῆς Μολυκρείας Ταφιασσὸν καὶ Χαλκίδα, ὄρη ἱκανῶς ὑψηλά, ἐφ' οἷς πολίχνια ἰδρυτο Μακυνία τε καὶ Χαλκίς, δμώνυμος τῷ ὄρει, ἦν καὶ Ὑποχαλκίδα καλοῦσι. Στὴ λέξη Ταφιασσόν, ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς ἀναφέρει: Οἶμαι τὸν μὲν Ταφίασον τὸ νῦν λεγόμενον Ὅζον ὄρος, Χαλκίδα δὲ τὴν ἀρτίως Βαράσaban, ὅφ' ἦν καὶ πολίχνην ἐστίν Ἀντίπατρα καλούμενον καθότι καὶ τὰς Πάτρας ἔχει ἀπεναντίον³⁷. Ἔτσι, ἀποκτοῦμε μία εἰκόνα τῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς βόρεια τῆς Πάτρας στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὰ ὄρη Ταφιασσὸς καὶ Χαλκίς ταυτίζονται μὲ τὴν Κλοκοβά, —ποὺ ὁ σχολιαστὴς, ἄγνωστο γιὰτί, παραλείπει, κáνοντας λόγο

34. Βλ. καὶ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 355. Βίγλες ὀνομάζονταν θέσεις σὲ ψηλὸ καὶ περὶοπτο τόπο. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο οἱ σκοπιές, τὰ φυλάκια. Βλ. ΠΑΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἡλείας», σελ. 62.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν* 6 (1989-1990), σελ. 330.

35. Γιά τὴν ταύτιση τοῦ ἀρχαίου Μολύκρειου, κοντὰ στὸ Ἑλληνικὸ καὶ τὴ Βελβίνα, στὴν περιοχή τοῦ Ἀντίρριου, βλ. W. J. WOODHOUSE, *Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities*, Ὁξφόρδη 1897 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση 1973), σελ. 324, 328, καὶ LASSERE, *Strabon*, ὁ.π., σελ. 162 (Molycreia). Βλ. ἐπίσης Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ Αἰτωλοακαρνανία κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο», *Πρακτικὰ Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, Αἰτωλοακαρνανία 1991, σελ. 112.

36. LASSERE, ὁ.π., X, 2, 4.

37. Ὁ.π., σελ. 34.— DILLER, ὁ.π., 39.

μόνο για τή μεσαιωνική ονομασία της, ως "Οζον"³⁸,— και τήν Βαράσαβα αντίστοιχα. Τὸ πολίχνιο Μακύνεια, πού πιθανόν ταυτίζεται με τὰ λιγοστά ἐρείπια κοντὰ στὸ χωριὸ Κάτω Μαμμάκου³⁹ φαίνεται ὅτι δὲν ἐπιβίωσε πέρα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ σχολιαστή. Ἡ πληροφορία του εἶναι ἀκριβὴς καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ὄρος Χαλκίς, λίγα χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ Μεσολογγίου, πού στὴν ἐποχὴ του εἶχε πρόσφατα ὀνομασθεῖ Βαράσαβα⁴⁰ (τὴν ἀρτίως *Βαράσαβαν*). Τὸ ἀναφερόμενο πολίχνιο⁴¹ Ἀντίπατρα, πού βρίσκε-

38. Τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Ταφιασσὸς ταυτίζεται με τὸ σημερινὸ ὄνομα Κλόκοβα, δυτικὰ τῆς Ναυπάκτου. Βλ. P. SOUSTAL - J. KODER, *Nikopolis und Kephallénia*, TIB 3, Βιέννη 1981, σελ. 139.— K. N. ΣΑΘΑ, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. 5, Παρίσι 1883, σελ. 11 (*Livadi dela Clochova*). Γιά τὴν τοπωνυμία Κλοκοβά βλ. VASMER, *Slaven*, σελ. 71, 135. Ἡ ὀνομασία τῆς Κλοκοβᾶς καὶ ὡς "Οζον κατὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Πάντως, ὡς πρὸς τὴ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τοῦ Ταφιασσὸς ὡς "Οζον σημειώνουμε τὴν παράδοση, πού ἀναφέρει ὁ Στράβων (IX, 4, 8), κατὰ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὀνομάσθηκαν Ὀζόλαι, ἐπειδὴ τὸ νερὸ τοῦ τόπου ὀζει: αὐτοῦ δὲ καὶ ὁ Ταφιασσὸς λόφος ἐν ᾧ τὸ τοῦ Νέσσου μνημα καὶ τῶν ἄλλων Κενταύρων, ὧν ἀπὸ τῆς Σεπηδόνης φασὶ τὸ ὑπὸ τῇ ρίζῃ τοῦ λόφου προχεόμενον δυσώδες καὶ θρόμβους ἔχον ὕδωρ ρεῖν. Βλ. καὶ ἀντίστοιχες εἰδήσεις ἀπὸ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, *Φωικικά*, X, 38, 1-3 (ἐκδ. N. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Βοιωτικὰ καὶ Φωικικά*, Ἀθήνα 1981). Ἀνάλογες εἶναι οἱ πληροφορίες, πού δίνει ὁ Διονύσιος Πύρρος Θεσσαλὸς σχετικὰ με τὴν ὀσμὴ τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὸν Ταφιασσὸ. Βλ. X. Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἱστοριογραφικὰ Ναυπακτίας», *Ναυπακτικὰ Μελετήματα* 3 (1985), σελ. 154. Γιά τὴ μονὴ τῆς Κλόκοβας καὶ τὴν ἀνακάλυψή τοῦ σημαντικότερου πρώιμου μοναστικοῦ συγκροτήματος στὴ δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, πού χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰ., βλ. ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωση Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, στὸ Γ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 29-30 Μαΐου 1982.

39. LASSERRE, *Strabon*, σελ. 162 (Macynia).— ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Αἰτωλοακαρνανία», σελ. 114. Τὴ Μακύνεια, ὡς πόλη Αἰτωλίας ἀναφέρει καὶ ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥΣ, ὁ.π., λ. Μακύνεια (ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥΣ, *Ἐθνικά*, ἐκδ. Meineke, Βερολίνο 1849, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Γκράτς 1958).

40. Εἶναι σημαντικό ὅτι τὸ ὄνομα Χαλκίς, εἴτε ὡς ὄρος, εἴτε ὡς πόλη ἀπαντᾷ καὶ στὰ βυζαντινὰ γεωγραφικὰ κείμενα, βλ. C. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, Hildesheim 1965, II, σελ. 310, 349, 416, 462. Ὡς πόλη τῆς Αἰτωλίας, ἀναφέρεται καὶ στὸ ΣΤΕΦΑΝΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ, ὁ.π., [Χαλκίς] *τρίτη Αἰτωλία, ἀφ' ἧς Ἀχελῷος ρεῖ*. Τὸ 13ο αἰ. τὴν τοπωνυμία Βαρέσσοβα συναντᾷμε στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ὡς *ἐπίσκεψις Βαρεσόβης*, βλ. N. A. BEES, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aitolien)», *BNJ* 21 (1971-1974), σελ. 67-71, 132.

41. Γιά τὴ σημασίαν τοῦ ὄρου *πολίχνη* καὶ *πολίχνιον* (μικρὸς οἰκισμός, κάστρο) στὶς βυζαντινὰς πηγές, βλ. ELISABET A. ZACHARIADOU, «Πολίχνη καὶ πολίχνιον», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 242-247.

ται κάτω ἀπὸ τὸ ὄρος τῆς Βαράσοβας, πιθανότατα ταυτίζεται μετὰ τῇ θέσῃ Κάτω Βασιλική (ἀρχαία Χαλκίς)⁴², ὅπου ἔχουν βρεθεῖ ἐλληνιστικὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ ὀστρακὰ⁴³. Ἡ περιοχὴ τῆς Κάτω Βασιλικῆς καὶ τῆς Βαράσοβας εἶναι πολὺ σημαντικὴ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἃν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ: κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς περιτειχισμένης ἀρχαίας πόλης, πιθανότατα τῆς ἀρχαίας Χαλκίδος καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ παραθαλάσσιου λόφου τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Κάτω Βασιλική, ὅπου διακρίνονται θεμέλια οἰκισμοῦ, ἔχουν βρεθεῖ λείψανα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, μήκους 30 μ. καὶ πλάτους 19,20 μ., ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ⁴⁴. Τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ ἐνισχύουν κτιστὲς ἀντηρίδες. Στὴ μεσοβυζαντινὴ πιθανότατα περίοδο, στὸ χῶρο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς ἐρειπωμένης πλέον βασιλικῆς, κτίστηκε ναῖσκος. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βασιλικῆς ἀλλὰ καὶ στὸ γύρω λόφο περισυλλέχθηκαν πλῆθος ὀστράκων παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, καθὼς καὶ διακοσμημένα τμήματα ἀπὸ βυζαντινὰ πινάκια. Ἐπίσης, σὲ χαμηλὸ λόφο νοτιοανατολικά τῆς Βαράσοβας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Κάτω Βασιλικὴ ὑψώνονται τὰ ἐρείπια ναοῦ τιμώμενου στὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁴⁵. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ καθολικὸ μονῆς, ὅπως δείχνουν τὰ θεμέλια ἀπὸ προσκτίσματα, καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 10ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. Ἐξάλλου, σὲ ἀπότομη κλιτὸ τῆς Βαράσοβας, μετὰ Κάτω Βασιλικῆς καὶ Κρυονερίου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλίαν ἀνοίγεται σπήλαιον,

42. WOODHOUSE, *Aetolia*, σελ. 106-108.— ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Αἰτωλοακαρνανία», σελ. 111. Βλ. καὶ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Λεξικόν*, σελ. 45.

43. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σελ. 111.

44. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ, *ΑΔ* 16 (1960) Β, σελ. 196.— SOUSTAL-KODER, *Nikopolis*, σελ. 121.— Μ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μεφάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα», *Κληρονομία* 13 (1981), σελ. 433-436, (ἡ χρονολόγησις τῆς βασιλικῆς σελ. 436).— Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1985, σελ. 50.

45. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας», ὁ.π., σελ. 105-120.— ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 22 (1967) Β², σελ. 325.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *ΑΔ* 25 (1970) Β², 301.— SOUSTAL-KODER, *Nikopolis*, σελ. 121.— ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὁ.π., σελ. 178-180.

στο βάθος τοῦ ὁποίου σώζονται θεμέλια ναοῦ, στο ὄνομα τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς δυτικῆς Βαράσοβας, πιθανότατα βυζαντινῶν χρόνων⁴⁶. Ἐξάλλου, στή βάση τῆς δυτικῆς ὀρθοπλαγιάς τῆς Βαράσοβας, σέ ἀπόσταση δύο ὥρῶν πεζοπορίας ἀπὸ τὸ Περιθῶρι, ὑπάρχει τὸ ἀσκηταριὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους⁴⁷. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς Βαράσοβας θὰ ἀποτελέσει ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 12ο αἰ. μεγάλο μοναστικὸ καὶ ἀσκητικὸ κέντρο. Εἶχε δὲ τόσο πλῆθος μοναστηριῶν καὶ σπηλαιωδῶν ἀσκηταριῶν, ὥστε ὀνομάσθηκε «Ἅγιο Ὄρος τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς»⁴⁸. Ἀπὸ ἄποψη τοπογραφίας ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Κάτω Βασιλικὴ καὶ ἡ Βαράσοβα βρίσκονται σέ σημεῖο τῆς ἀντίπερα αἰτωλικῆς ὄχθης τοῦ Πατραῖκοῦ κόλπου, σέ τρόπο ποὺ ὁ κάτοικος τῆς Πάτρας ἔχει, ἰδιαίτερα μὲ εὐνοϊκὲς καιρικὲς συνθῆκες, ἀπόλυτη ὀπτικὴ ἐπαφὴ⁴⁹.

Στὸ δέκατο βιβλίο, ἐκεῖ ὅπου ὁ περιηγητὴς ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Αἰτωλοακαρνανίας, περιγράφοντας τὶς Οἰνιάδες λίμνες, Μελίτη, Κυνία καὶ Οὐρία, ὁ ἀνώνυμος βυζαντινὸς σχολιαστὴς κάνει λόγο γιὰ κοντινὲς λίμνες, ποὺ αὐτὸς γνωρίζει. Συγκεκριμένως, τὸ κείμενο τοῦ Στράβωνα ἀναφέρει: *εἶτα λίμνη τῶν Οἰ-*

46. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 25 (1970), Β², σελ. 301.— Θ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ - Χ. ΚΑΤΣΙΜΠΙΝΗ, «Ἐρευνα γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαράσοβας Αἰτωλίας», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 27 (1985), σελ. 105-114.— ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὅ.π., σελ. 180-182.

47. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἅγιος Νικόλαος Περιθωρίου», *ΑΔ* 25 (1970) Β² σελ. 300.— ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὅ.π., σελ. 180. Σημειώνονται ἐπίσης ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου, σέ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὸ Περιθῶρι, ποὺ χρονολογεῖται στοὺς ὕστατους βυζαντινοὺς χρόνους, (βλ. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἅγιος Πέτρος καὶ Παῦλος Περιθωρίου», *ΑΔ* 25 (1970) Β², σελ. 300.— ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὅ.π., σελ. 182-183) καθὼς καὶ τὸ ἀσκηταριὸ τῶν Ἁγίων Πατέρων Βαράσοβας, στὰ βορειοανατολικά τῆς Βαράσοβας, μὲ τοιχογραφίες τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰ., βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὅ.π., σελ. 176-178.

48. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 25 (1970) Β², σελ. 301.— ΠΑΛΙΟΥΡΑ, ὅ.π., σελ. 80. Γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ὁργανωμένου μοναστικοῦ ρεύματος στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς δυτικῆς Στερεᾶς καὶ κοντὰ στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀχελώου, ὅπως στὴ Βαράσοβα, στὴν Κλόκοβα καὶ στὸ Ζυγὸ, βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Τὸ πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀχελώου», *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας, Αἰτωλοακαρνανία* 1991, σελ. 324.

49. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρόμοιων τοπωνυμίων ἀποτελοῦν τὰ τοπωνύμια Ρίο καὶ Ἀντίρριο, Παξοὶ καὶ Ἀντίπαξοι, Κύθηρα καὶ Ἀντικύθηρα.

νιαδῶν, Μελίτη καλουμένη, μῆκος μὲν ἔχουσα τριάκοντα σταδίων, πλάτος δὲ εἴκοσι, καὶ ἄλλη Κυνία διπλασία ταύτης καὶ μῆκος καὶ πλάτος, τρίτη δ' Οὐρία πολλῶ τούτων μικροτέρα· ἡ μὲν οὖν Κυνία καὶ ἐκδίδωσιν εἰς τὴν θάλατταν, αἱ λοιπαὶ δ' ὑπέρκεινται ὅσον ἡμιστάδιον⁵⁰. Στὴ λέξη λίμνη ὁ σχολιαστὴς συμπληρώνει: αὐταὶ αἱ λίμναι καταντικρὺ Πατρῶν δυτικώτερον ἑαρινῇ δύσει διάγραμμα ἔχουσαι θαλάσσης ἐκκαίδεκα μυλίων, ἀφ' ὧν πολλὴ καὶ ἀγαθὴ ἄγρὰ ἰχθύων κομίζεται ὁσημέραι ταῖς Πάτραις⁵¹. Κατὰ τὸ Στράβωνα οἱ Οἰνιάδες λίμνες Κυνία (60 × 40 στάδια) καὶ Μελίτη (30 × 20 στάδια) ἦσαν οἱ μεγαλύτερες σὲ ἔκταση, ἐνῶ ἡ Οὐρία ἦταν ἡ μικρότερη. Ἡ Κυνία ὅμως ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴ θάλασσαν, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο βρίσκονταν σὲ μία ἀπόσταση μισοῦ περίπου σταδίου ἀπὸ τὴ θάλασσαν, πού ἀντιστοιχεῖ σὲ 90 μ. σχεδὸν (1 στάδιο = 180 μ.). Οἱ ἀναφερόμενες ἀπὸ τὸ Στράβωνα λίμνες, λόγῳ τῶν μεταβολῶν, πού ἔχει ὑποστεῖ ἡ περιοχὴ νότια τοῦ ποταμοῦ Ἀχελώου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθοῦν, διότι σήμερα καλύπτονται ἀπὸ τὴ λιμνοθάλασσαν τοῦ Μεσολογγίου, πού βρίσκεται στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς ὁμώνυμης αἰτωλικῆς πόλης⁵². Ὁ σχολιαστὴς τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἀναφέρει, σχετικὰ μὲ τὶς λίμνες αὐτές, ὅτι βρίσκονται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Πάτρα, σὲ θαλάσσια ἀπόσταση δεκαῆξι μυλίων, λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς δύσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνοιξῆς. Πολὺ καὶ καλῆς ποιότητος ψάρι μεταφέρεται καθημερινὰ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Πάτρα. Ἔτσι, ἔχουμε τὴ σαφὴ πληροφορία, πὼς ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ Πάτρα προμηθευόταν τὸ βασικὸ αὐτὸ εἶδος διατροφῆς, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Στράβωνα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Στράβων, κατὰ τὴ διάρκειαν παραμονῆς

50. LASSERRE, *Strabon*, X, 2, 21, σελ. 52.

51. "Ο.π., σελ. 52, Schol. Βλ. καὶ ἔκδοση παλαιότερη ἀπὸ τὸν DILLER, ὁ.π., σελ. 39, ὁ ὁποῖος ἐκδίδει τὸ ἴδιο κείμενο μὲ δύο λάθη: ἄγρὰ, ἀντὶ γιὰ ἄγρὰ, καὶ ὅσαι ἡμέραι, ἀντὶ γιὰ ὁσημέραι.

52. LASSERRE, *Strabon*, σελ. 52, σημ. 2 καὶ 155. Βλ. ἐπίσης WOODHOUSE, *Aetolia*, ὁ.π., σελ. 163-168, 102-106. Ὁ W. M. LEAKE (*Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835. φωτομηχανικὴ ἀνατύπ. Ἀμστερνταμ 1967, τόμ. 3, σελ. 574) ταυτίζει τὴ λίμνη Κυνία μὲ τὴ λιμνοθάλασσαν τοῦ Ἀνατολικοῦ, ἀποψη, πού φαίνεται μᾶλλον νὰ ἀποδέχεται καὶ ὁ WOODHOUSE (ὁ.π., σελ. 167), ἐνῶ ὁ τελευταῖος διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴ θέσιν τῆς Οὐρίας.

του στήν Πάτρα (μετά τὸ 14 π.Χ.), κάνοντας λόγο γιὰ τὸν τόπο ἀλιείας τῶν ψαριῶν, ποὺ καταναλώνουν οἱ Πατρινοί, ἀναφέρεται στὴ μεγάλη καὶ εὖορσο (πολὺ πλούσια σὲ ψάρι) λίμνη, ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν ἀρχαία Καλυδὼνα, προσθέτοντας ὅτι αὐτὴ ἀνήκει στοὺς Ρωμαίους, ποὺ κατοικοῦν στὴν Πάτρα: "Ἔστι δέ τις πρὸς τῇ Καλυδῶνι λίμνη μεγάλη καὶ εὖορσος, ἣν ἔχουσιν οἱ ἐν Πάτραις Ῥωμαῖοι⁵³. Ἀκριβῶς στὴ λέξη *λίμνη* (προφανῶς τῆς Κλείσοβας) ὁ σχολιαστὴς συμπληρώνει τὸ μεσαιωνικὸ τῆς ὄνομα: *τὴν νῦν Μάλαιναν καλουμένην*⁵⁴. Ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας Καλυδῶνας ἔχει ἐντοπισθεῖ στὰ ἀνατολικά τοῦ Μεσολογγίου καὶ κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι, ὅπως ἔχει γίνει δεκτό⁵⁵. Ἡ πόλη κυριεύθηκε τὸ 49 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Πομπηιανούς, ἀλλὰ ἡ χαριστικὴ βολὴ δόθηκε σὲ αὐτὴν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, ὅταν ὁ τελευταῖος μετέφερε τοὺς κατοίκους τῆς στὴ Νικόπολη καὶ διέταξε τὴ μεταφορὰ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀγάλματος τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος στὴν πόλη τῶν Πατρῶν, ὅπου ἐτελεῖτο καὶ γιορτὴ (τὰ Λάφρια), ἐνῶ παράλληλα στὴν πόλη τῶν Πατρῶν περιῆλθε καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς λιμνοθάλασσας τοῦ Μεσολογγίου⁵⁶. Ἡ λίμνη κοντὰ στὴν ἀρχαία Καλυδὼνα συνε-

53. LASSERRE, *Strabon*, X, 2, 21. Βλ. καὶ BALADIE, *Péloponnèse*, σελ. 222. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Αὐγούστος δώρησε στὴν Πάτρα μεγάλες ἐκτάσεις τῆς νότιας Αἰτωλίας καὶ τῆς Λοκρίδας (βλ. BALADIE, ὁ π., σελ. 325-326) κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑ, *Φωικικά* X, 38, 9: *Πλὴν δὲ Ἀμφίσσης ὅτ' ἀχαιῶν οἱ ἄλλοι πατρῶν ἄρχονται, βασιλέως σφίσι δόντος Αὐγούστου*.

54. LASSERRE, *Strabon*, σελ. 53.

55. Γιὰ τὴ θέσις τῆς ἀρχαίας Καλυδῶνας, βλ. LEAKE, *Northern Greece*, ὁ π., σελ. 539.—WOODHOUSE, *Aetolia*, ὁ π., σελ. 92 κ.έ.—BALADIE, ὁ π., σελ. 221.—ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Αἰτωλοακαρνανία», σελ. 110-111. Σημειώνεται ὅτι ἡ Καλυδὼν ἀναφέρεται ὡς πόλη στὸ ΣΤΕΦΑΝΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: *Καλυδὼν*, πόλις Αἰτωλίας, ἀπὸ *Καλυδῶνος* τοῦ Ἐνδυμίωνος ἢ τοῦ Αἰτωλοῦ. Ὡς πόλη ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸ λεξικογράφου ΗΣΥΧΙΟΥ: *Καλυδὼν* πόλις (M. SCHMIDT, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, V, "Αμστερνταμ 1965).

56. WOODHOUSE, ὁ π., σελ. 92.—ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ π., σελ. 110. *Καλυδῶνος* γὰρ καὶ Αἰτωλίας τῆς ἄλλης ὑπὸ Αὐγούστου βασιλέως ἐρημωθείσης διὰ τὸ ἐς τὴν Νικόπολιν τὴν ὑπὲρ τοῦ Ἀκτίου συνοικίσεσθαι καὶ τὸ Αἰτωλικόν, οὕτω τὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας οἱ πατρεῖς ἔσχον, βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, *Ἀχαϊκά*, VII, 18, 8. Ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας μεταφέρθηκε ἔτσι μὲ ἐντολὴ τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴν Καλυδὼνα σὲ προὔπαρχον ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν ἀκρόπολη τῆς Πάτρας καὶ συνδυάσθηκε μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία, βλ. ΠΑΠΑΝΟΣΤΟΛΟΥ, «Θέματα τοπογραφίας», σελ. 306. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας στὴν Πάτρα καὶ τὴν προέλευση τῆς τελετῆς πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς βλ. ANGELIKI

πῶς, ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴ σημερινή λιμνοθάλασσα τῆς Κλείσοβας⁵⁷, στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Καλυδῶνας, νοτιοανατολικά τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἀποτελεῖ τμήμα μόνο τῶν λιμνῶν, ἀπ' ὅπου οἱ πατρινοὶ προμηθεύονταν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ μέχρι τὶς μέρες μας, τὸ πολύτιμο αὐτὸ εἶδος διατροφῆς. Τὴ λίμνη αὐτὴ ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἀποκαλεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε, *Μάλαινα*. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ γιὰ τὴ λίμνη τῆς Κλείσοβας εἶναι ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Γνωστὸ στὴν περιοχὴ εἶναι μόνον τὸ ὁμώνυμο τοπωνύμιον, ποῦ ἀναφέρεται στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου⁵⁸, μητροπολίτη Ναυπάκτου τὸ 13ο αἰ. Σύμφωνα μὲ πρόσφατα διατυπωμένη ἄποψη, ἡ Μάλαινα πρέπει νὰ βρισκόταν ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Κλείσοβα, κοντὰ στὸ Ἀγγελόκαστρο⁵⁹, στὴν πεδιάδα τοῦ Ἀγρινίου. Κατὰ τὴν ἐκτίμηση ὅμως τοῦ Β. Κατσαροῦ, ἡ Μάλαινα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποκαύκου, πρέπει νὰ βρισκόταν νοτιότερα, μεταξὺ τῆς Βα-

PETROPOULOU, «The Laphrian Holocaust at Patrai and its Celtic Parallel. A Ritual with Indo-European Components?» *Grazer Beiträge Supplementband V*, Γκράτς-Χόρν 1993, σελ. 313-314.

57. LASSERRE, *Strabon*, 53, σημ. 2.— BALADIE, *Péloponnèse*, σελ. 221 Ἀκόμη καὶ σήμερὰ ἡ λιμνοθάλασσα τῆς Κλείσοβας, ποῦ μονάζει περισσότερο μὲ λίμνη παρὰ μὲ λιμνοθάλασσα, ἀποτελεῖ χάρη στὶς ἀλυκές τῆς καὶ στὴν ἀφθονία τοῦ ψαριοῦ, ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους οἰκονομικοὺς παράγοντες στὴν περιοχὴ. Τὰ ψάρια ἔρχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα κατὰ τὴν περίοδο ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς καὶ γεννοῦν μέσα στὰ ζεστὰ καὶ ἀβαθῆ νερὰ τῆς λίμνης. Πάντως ἡ ἀλιεῖα ἀσχεῖται κατὰ μῆκος τοῦ κόλπου τοῦ Πατραϊκοῦ καὶ ἦταν μεγάλῃ ἡ οἰκονομικὴ σημασία τῶν ἀλιευμάτων, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ ψαριοῦ, ποῦ ὑπῆρχε στὰ νομίσματα τῆς ἀρχαίας Δύμης (σημ. Κάτω Ἀχαΐας), στὰ δυτικὰ τῆς Πάτρας, βλ. BALADIE, ὁ.π., σελ. 222, σημ. 53.

58. BEES, «Schriftstücke», σελ. 80, 110: ἐπράχθη κατὰ Μάλαιναν ἀκούσιον σπρωγίσιον... βλ. καὶ ΑΝΤΩΝΙΑΣ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Θεσμός τῆς οἰκογένειας στὴν Ἑπειρὸν κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1990, σελ. 18, 23, 25.

59. Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Σύμβολή στὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του, Ἀθήνα 1988, σελ. 174, σημ. 7. Δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ ἡ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου Μάλαινα. Ἐνδεχομένως πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ προέλευσή της ἀπὸ τὸ σλαβικὸ malb = μικρός, mala = μικρή. Βλ. καὶ τοπωνυμία Μάλα Τριφυλίας, VASMER, *Slaven*, σελ. 148.— PH. MALINGOUDIS *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Βισμπάντεν 1980, σελ. 67-68. Δὲ γνωρίζουμε ποῦ βρισκόταν ὁ ὁρόγγος *Μαλαίνης*, ποῦ ἀναφέρεται σὲ σημείωμα τοῦ ἔτους 1285/6, ποῦ ὑπάρχει σὲ κώδικα τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, βλ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΓΓΛΙΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Ἑλληνες γραφεῖς τοῦ 13ου αἰῶνα. Προσθήκες καὶ διορθώσεις στὸ εὑρετήριο τῶν Vogel-Gardthausen», *Δίπτυχα* 3 (1982-83) σελ. 226

ράσοβας και τοῦ Εὐηνοχωρίου⁶⁰. Ἄν ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι, ὅπως πιστεύουμε, ὀρθή, τότε ἡ Μάλαινα πρέπει νὰ γειτνιάζε μὲ τὸ Εὐηνοχώρι καὶ τὴν κοντινὴ λιμνοθάλασσα τῆς Κλείσοβας, στὴν ὁποία χάρισε καὶ τὴν ὀνομασία της κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη τουλάχιστον περίοδο. Εἶναι πιθανὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ σύνταξης τοῦ σχολίου, ἡ λίμνη τῆς Κλείσοβας ἔπαιρνε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴ Μάλαινα, θέσθι πιθανὸν κοντὰ στὸ Εὐηνοχώρι. Κατὰ τὸ 13ο αἰ. ὅμως, ὅταν ὁ Ἰωάννης Ἀποκαυκος κάνει λόγο γιὰ τὴν τοπωνυμία, δὲν τὴ συνδέει καθόλου μὲ τὴν Κλείσοβα. Συμπεραίνοντας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρῶτο σχόλιο, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, γιὰ τὸ σχολιαστὴ τοῦ Στράβωνα, οἱ τότε ἀκόμα λίμνες τῆς σημερινῆς λιμνοθάλασσας τοῦ Μεσολογγίου (ἀρχαῖες Οἰνιάδες), ποὺ προμήθευαν μὲ ψάρι τοὺς κατοίκους τῆς Πάτρας, βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση 16 θαλασσίων μιλίων (29 χλμ. περίπου) ἀπὸ τὴν τελευταία. Ὁ σχολιαστὴς φαίνεται νὰ γνωρίζει πολὺ καλὰ καὶ τὴ λίμνη κοντὰ στὴν ἀρχαία Καλυδῶνα (σημερινὴ λιμνοθάλασσα τῆς Κλείσοβας), τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ μὲ τὸ βυζαντινὸ της ὄνομα Μάλαινα, τοπωνυμία ἴσως ταυτόσημη μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Ναυπάκτου τὸ 13ο αἰ.

Ἡ ἀνάλυση τῶν τεσσάρων μεσαιωνικῶν σχολίων στὸ δέκατο βιβλίο τοῦ Στράβωνα, ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐγγὺς τῆς Πάτρας περιοχὴ, καθὼς καὶ θέσεις τῆς ἀντικρινῆς παραλιακῆς ἀκτῆς, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀρχαῖκὴ πόλη εἶχε ἤδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ποικίλες σχέσεις, θρησκευτικές, πολιτικές, ἐμπορικές, οἰκονομικὲς κ.λπ., βοηθᾷ στὴ διατύπωση ὀρισμένων πρῶτων παρατηρήσεων. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀφοροῦν τόσο στὸ συντάκτῃ τῶν σχολίων καὶ στὴν ἐποχὴ του, ὅσο καὶ στὴν ἀκρίβεια τῶν ποικίλων γεωγραφικῶν πληροφοριῶν στίς ὁποῖες ἀναφέρεται (σχετικὰ μὲ οἰκισμούς, ὄρη, λίμνες, μετονομασίες, ἀποστάσεις, δυνατότητα ὀπτικῆς ἐπαφῆς, προϊόντα, κ.λπ.). Ἔτσι διαπιστώνεται ὅτι:

60. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν πιθανὴ θέσθι τῆς Μάλαινας, ποὺ ἀναφέρεται στίς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸ Β. Κατσάρο, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει τὴ συνολικὴ κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἐκδόσθι τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Ἀπὸ τὴ θέσθι αὐτὴ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ.

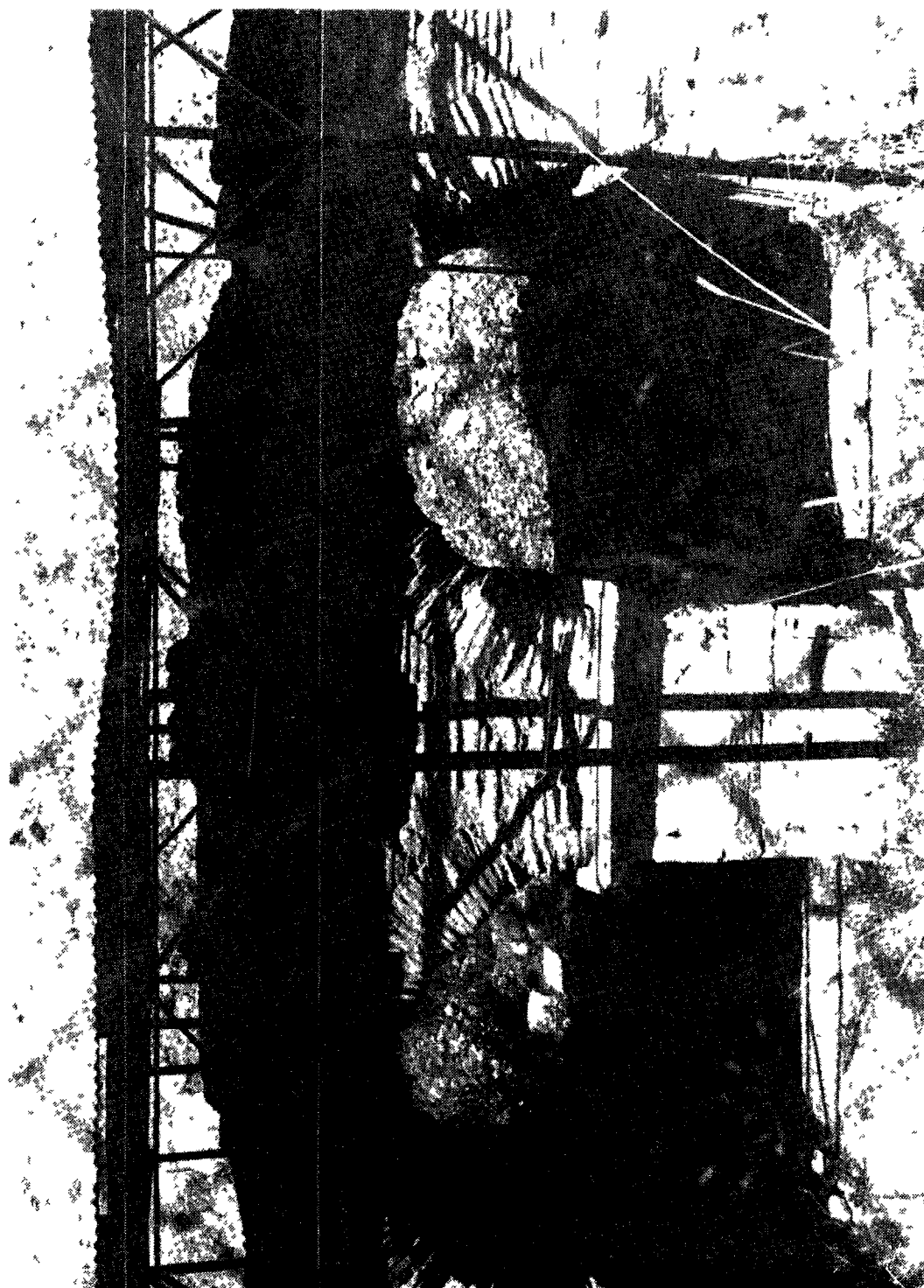
1. Ὁ συντάκτης τῶν τεσσάρων σχολίων γράφει σὲ ἐποχὴ μετὰ τὴ σλαβικὴ ἐπιδρομή, ὅταν ἡ κατάσταση φαίνεται νὰ ἔχει πλέον ἡρεμήσει καὶ ἡ βυζαντινὴ διοίκηση ἔχει ἀπὸ καιροῦ παγιωθεῖ στὴν περιοχὴ.

2. Ὁ συντάκτης τῶν σχολίων, παρὰ τὰ ἐλάχιστα γεωγραφικὰ λάθη, ποὺ διαπράττει συνειρμικά (σχετικὰ μὲ τὸν ἀχαικὸ Κρᾶθι), γνωρίζει καλὰ τὴν Πάτρα καὶ τὴν περιοχὴ της, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπέναντι πρὸς τὴν ἀχαικὴ πόλιν ἀκτὴ. Γνωρίζει τοὺς οἰκισμοὺς μὲ τὰ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ σύγχρονα ὀνόματά τους (*Ἀχαικὸν Ρήγιον*, ὃ νῦν *Βελβίσκον*..., *πολίχνιον* ἐστὶν *Ἀντίπατροι* καλούμενον...), τὰ ὅρη, τὶς λίμνες καὶ τοὺς οἰκισμοὺς μὲ τὶς ἀρχαῖες, ἀλλὰ καὶ μεσαιωνικὲς ὀνομασίαις τους, ποὺ συμβαίνει πολλές φορές νὰ εἶναι τελείως ἀγνωστες ἀπὸ ἄλλες πηγές (ὅπως ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τοῦ Ταφιασοῦ ὡς *Ὁζον*, τῆς λίμνης τῆς Κλείσοβας ὡς *Μάλαινας*, καθὼς καὶ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κάτω Βασιλικῆς ὡς *Ἀντίπατρας*). Ἰδιαίτερα εὐστοχὴ εἶναι ἡ αἰτιολογία τῆς ὀνομασίας τῆς Ἀντίπατρας (Κάτω Βασιλικῆς), ἀπὸ τὴ θέσιν της, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Πάτρα. Ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι σαφῶς γεωγραφικὴ καὶ γίνεται εὐκόλῃ κατανοητὴ στὸν παρατηρητὴ, ὁ ὅποιος βλέπει πρὸς τὴν ἀντικρινὴ ἀκτὴ, μὲ εὐνοϊκὲς καιρικὲς συνθῆκες. Δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιον, ἐξαιτίας τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς Πατρῶν καὶ Κάτω Βασιλικῆς, σὲ ὅποιον παρατηρεῖ τὴν Πάτρα ἀπὸ τὴν Κάτω Βασιλική (εἰκ. 12).

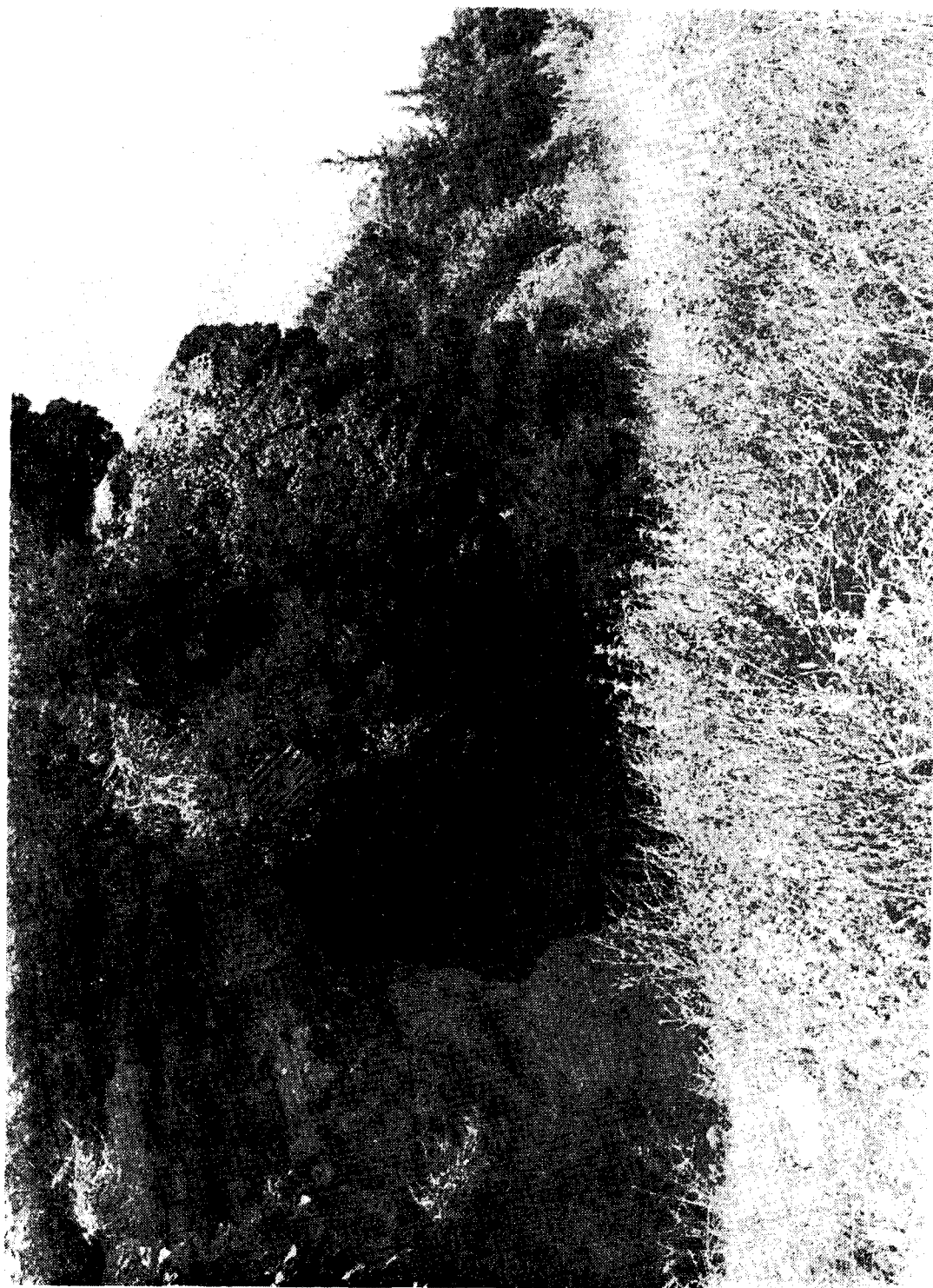
3. Οἱ ἀναφερόμενες θέσεις (*Ἀχαικὸν Ρήγιον* ἢ *Βελβίσκον*, *Ἀντίπατροι*) ἀποτελοῦν μικρὲς ἢ μεγαλύτερες οἰκιστικὲς θέσεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ Ἀντίπατρα, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *πολίχνιον* κατὰ τὴν ἐποχὴ σύνταξης τῶν σχολίων, κατοικεῖται, τόσο στὴν παλαιοχριστιανικὴ ὅσο καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Τὸ Ἀχαικὸ Ρήγιο, ἐξάλλου, ἀποτελεῖ οἰκιστικὴ θέσιν, πιθανὸν ἀγροτικοῦ χαρακτήρα, στὰ ρωμαϊκὰ ἀλλὰ καὶ στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια (τουλάχιστον ὥς καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ.), ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ ἀναφέρθηκαν.

4. Ὁ συντάκτης τῶν σχολίων δίνει τὴ σημαντικὴ πληροφορία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Πάτρα τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων προ-

μηθευόταν τὸ ψάρι ἀπὸ τὶς πλούσιες, στὸ βασικὸ αὐτὸ εἶδος διατροφῆς, λίμνες τῆς ἀντικρινῆς ἀκτῆς, ὅπως ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στράβωνα καὶ μέχρι τὶς μέρες μας. Ἡ μαρτυρία εἶναι ἀξιόλογη καὶ ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε μοναδική, δεδομένου ὅτι οἱ πηγές γύρω ἀπὸ τοὺς τόπους προμήθειας τῶν βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς τῶν κατοίκων τῆς πόλης κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, εἶναι ἐλάχιστες.

Εἰκ. 1 Τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς γέφυρας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀρέθα 52 καὶ Παπαδιομόντη στὴν Πάτρα

Είχ. 2. Θέση Βαρχός (Βελβιτσίου), όπου εντοπίσθηκαν παλαιохριστιανικά κατάλοιπα.

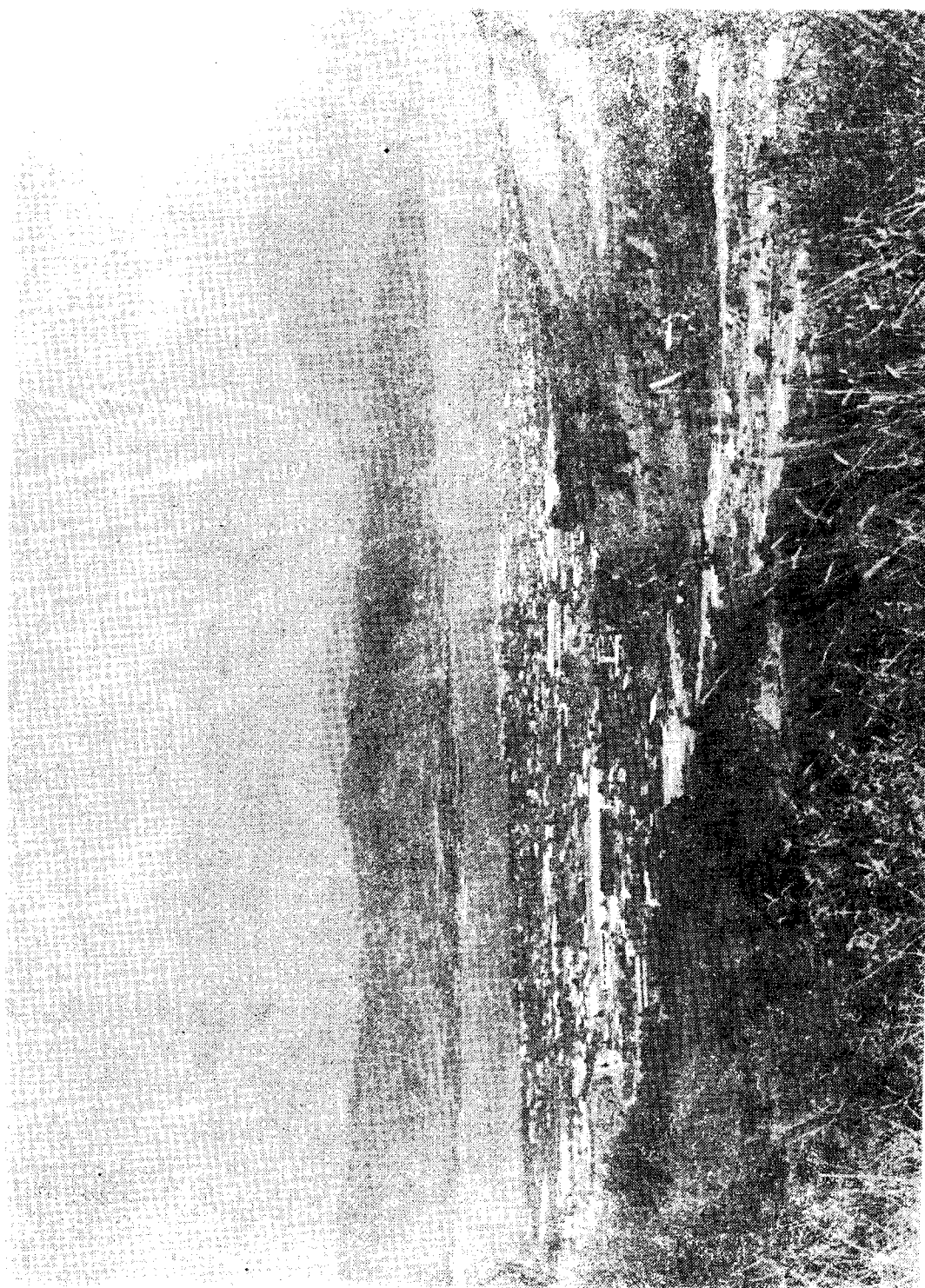
Εἰκ. 3. Ψηφίδες καὶ κονίαμα ἀπὸ τῆς θέσεως Βαρυλῶς (κεῖται λεονίδα Παπαεζέτου) καὶ Τσεκούρα Ἀγγελῆ)

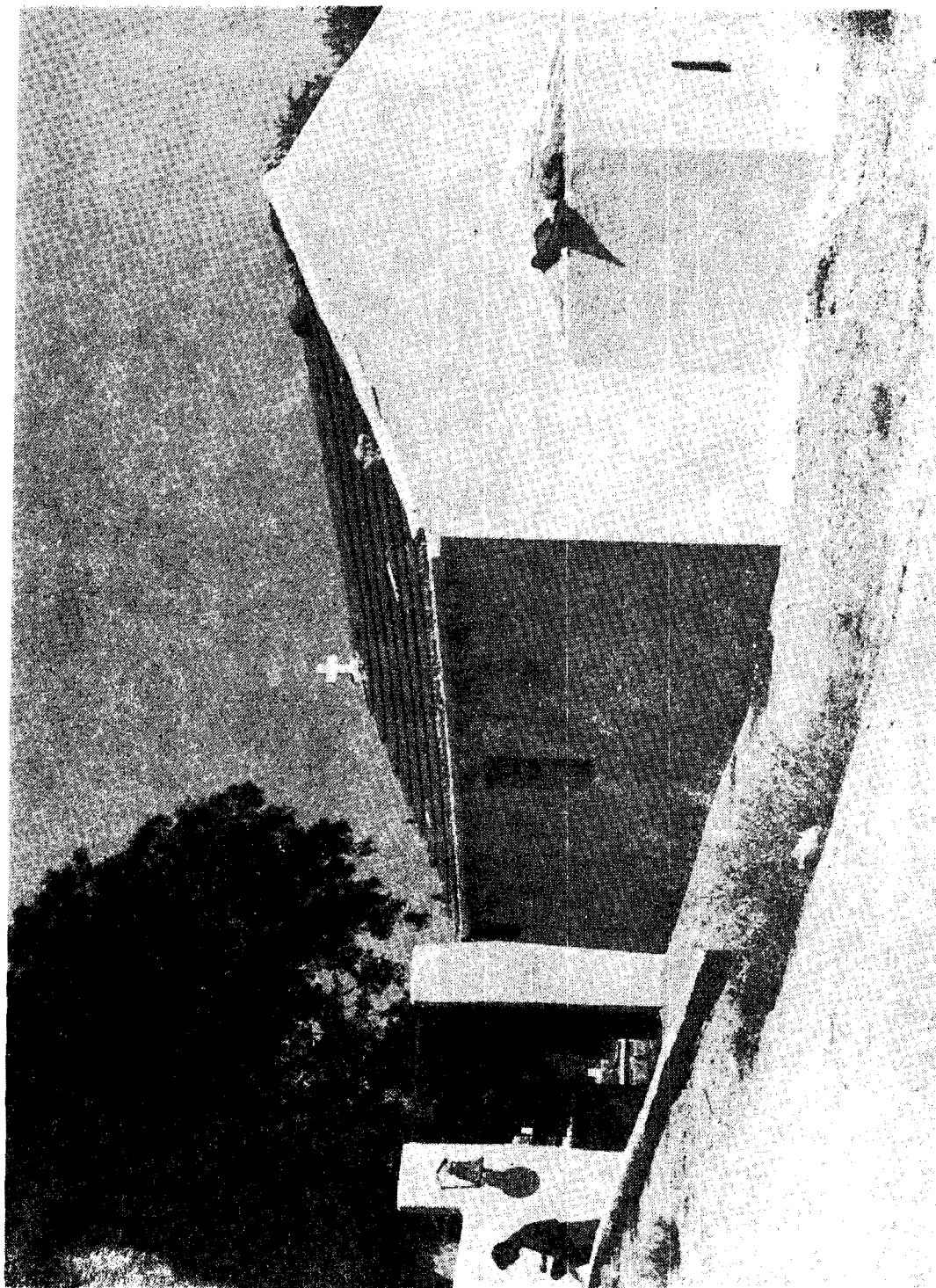
Γλ/ 4 ' Απομνημονεύματα οπτογλυφικών και ατομικών των παλαιών (Βε/3-500)

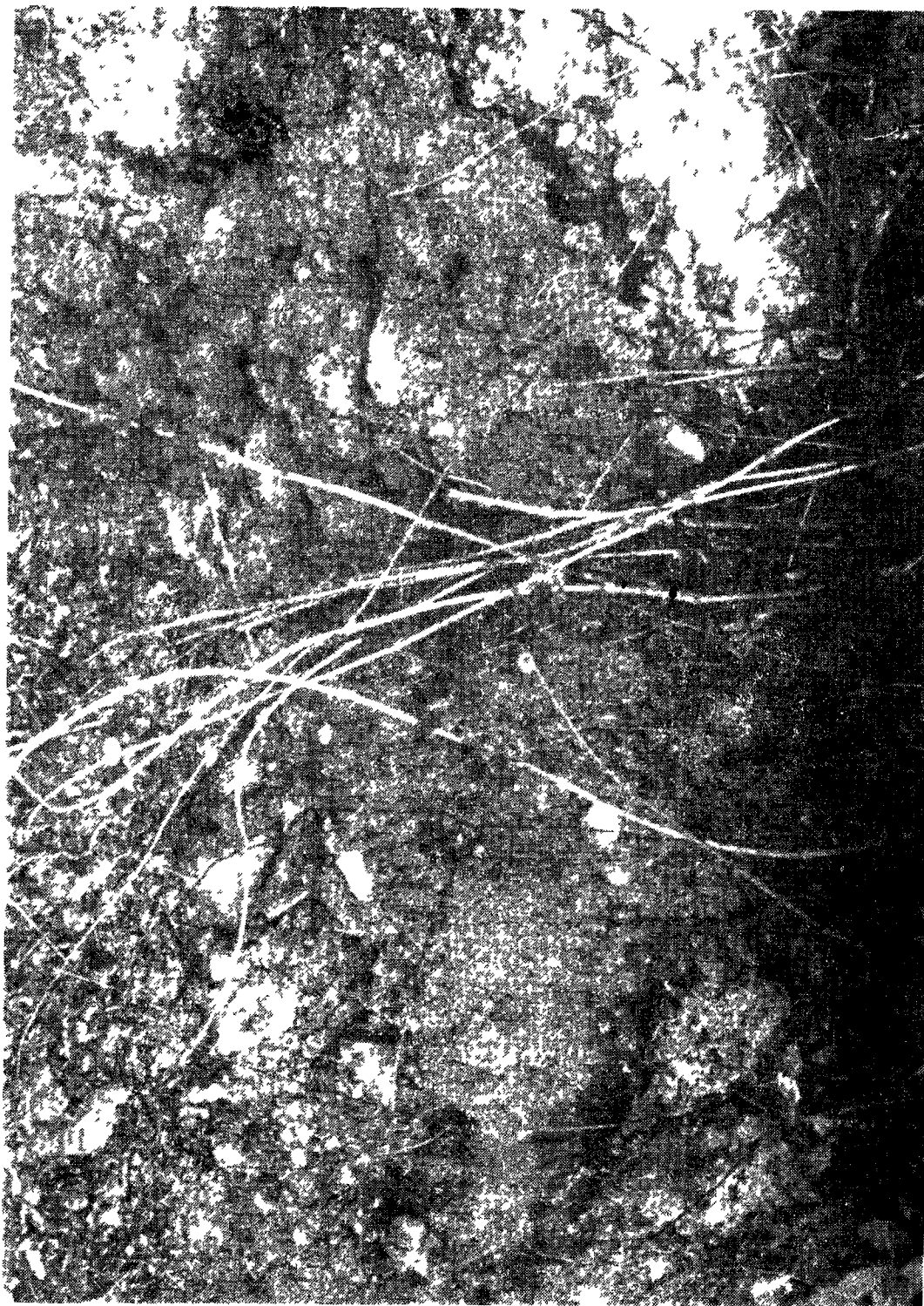
Εἰκ. 5 Ὀστρεακὰ ἀπὸ τῆς Θέσης Βαράδας.

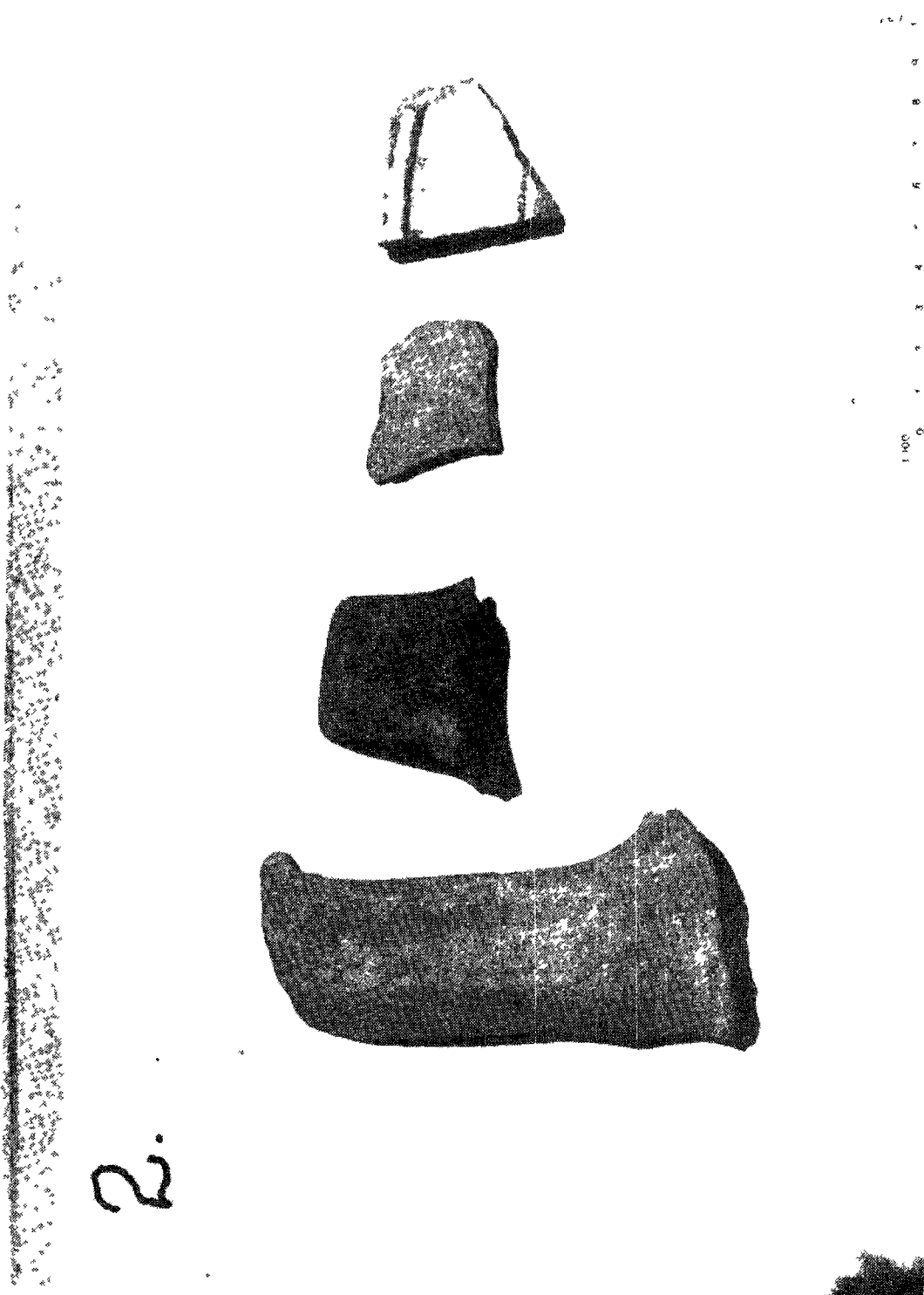
Εικ. 6. 'Αποψη της αλτολιμής άκτής από τον άγροτικό οίκο του Βελβισίου.

Εἰκ. 7. Ὁ νὰὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βελβιτσίου.

Εικ. 8 "Γλη τουροποιίας στον Άγιο Νικόλαο Βε/βι-σίου

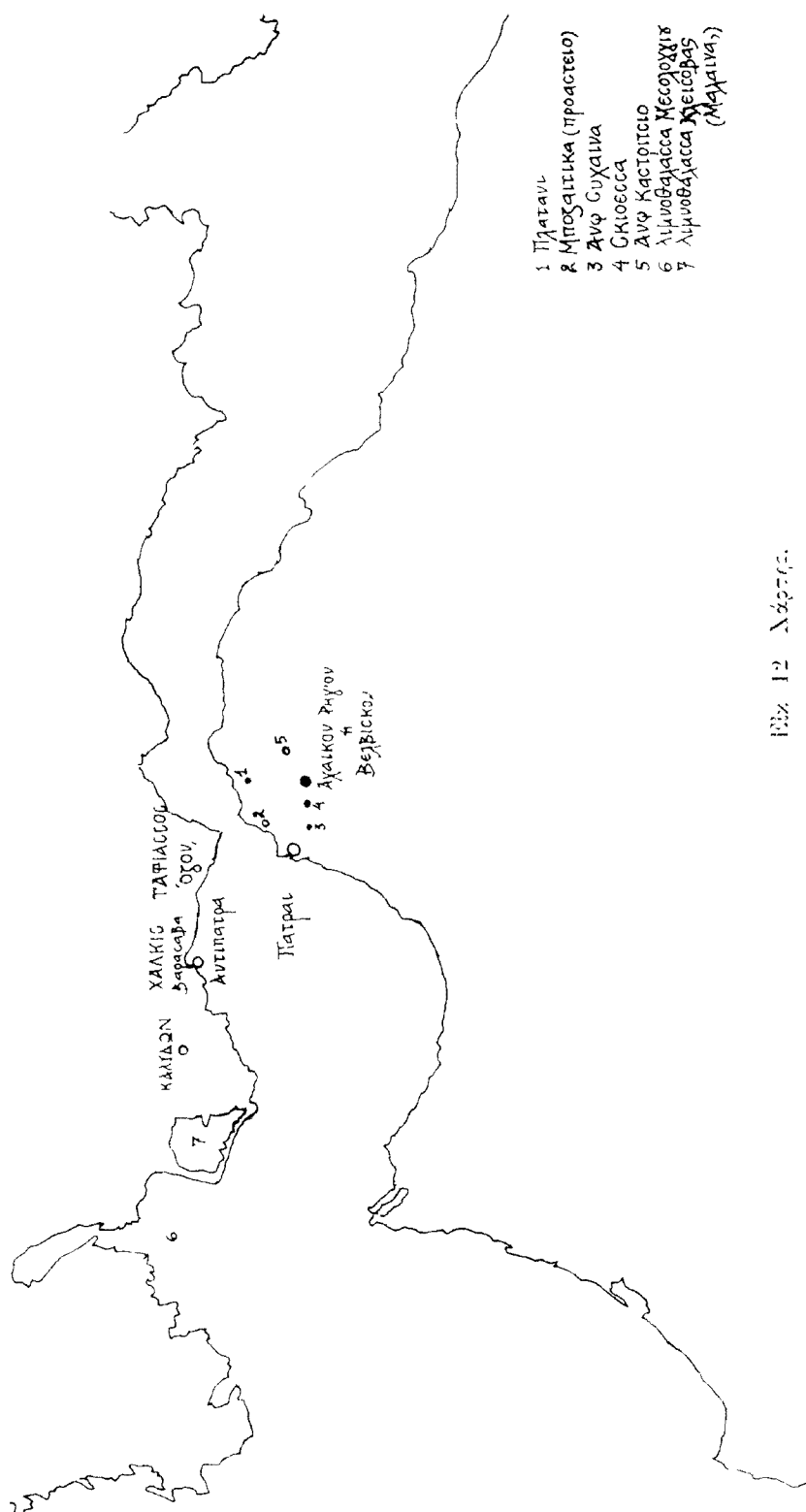
Ελ. 9. Ὀστρακα ἀπὸ τῇ θέσῃ τοῦ νεοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βελέσιου

Είχ. 10. Ήχνη κα:αστροφής στή θέση Κακαλός (Βελβι:σίον).

Εἰς 11 Οἱ θέσεις Δραγώνισα (ἀρισ-ερά) καὶ Βίγλα (σ-ὸ κέντρο)

Εξ. 12 Λέσβος.